

Treball de recerca de programa de doctorat

***“Humanisme i traducció catalana durant la
segona meitat del segle xv:
Ferran Valentí, Arnau d’Alfarràs, Francesc
Alegre i Aleix de Barcelona”***

Pere Bescos Prat

Doctorat: Comunicació Multilingüe
Bienni: 2004-2006
Any de defensa: 2007

Col·lecció: Treballs de recerca de programes de doctorat

Departament de Traducció i Filologia

Universitat Pompeu Fabra

Director/ora: Victòria Alsina

Abstract: Abstract:

Les traduccions al català de la segona meitat del segle XV se situen en un punt en què conflueixen les influències de traducció medievals, ad verbum o ad sensum, amb les noves influències humanístiques que, inspirant-se en els clàssics romans, postulen ja la traducció no només de les paraules i del sentit del text original sinó també la del seu estil. Les quatre traduccions d'aquest estudi mostren les influències modernes o humanístiques que poc a poc s'introdueixen des d'Itàlia en les traduccions catalanes del quatrecent, i els contactes d'aquests traductors amb els nous corrents de pensament.

Keywords: Translation; XV century; Translology; Francesc Alegre; Ferran Valentí; Arnau d'Alfarràs; Humanism; Catholic Kings; Aleix de Barcelona; Leonardo Bruni; Catalan literature; Renaissance; Aragón kingdom

**HUMANISME I TRADUCCIÓ CATALANA DURANT LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XV:
FERRAN VALENTÍ, ARNAU D'ALFARRÀS, FRANCESC ALEGRE I ALEIX DE BARCELONA**

1. PRESENTACIÓ

Es defineix l'Humanisme com un moviment d'abast europeu que es va donar sobretot amb autors que escrivien en llatí i es defineix la traducció humanística *stricto sensu* com la traducció que, posant especial atenció en la traducció de l'estil, té la llengua de Roma com a llengua d'arribada¹. Ara bé, paral·lelament a aquest moviment llatí, n'hi va haver un altre que, recollint els seus pensaments, ideologia, l'interès per la cultura clàssica, la manera d'acabar-se amb el text i, també es clar, les seves tesis sobre traducció, va ser d'expressió vernacle. Existí, doncs, un moviment, alternatiu al llatí, però en concepció plenament humanista².

Per exemple, l'aplicació de rigor filològic humanístic a la *grammatica* llatina va començar a aplicar-se també a la gramàtica catalana, a la castellana, a l'italiana, a la francesa, etc. Pensem en la gramàtica castellana del llatí Nebrija, la revaloració de les tres corones florentines —recordem que Valentí defensa, en un paral·lelisme amb les italianes, a “tres corones catalanes”—, o la creació d'una entitat literària per a les llengües modernes i la posterior aparició de segles daurats per a les lletres europees. En aquest punt, el cas del català és excepcional, ja que, per qüestions discutides i complexes, no desenvolupa un segle XVI de l'altura del que havia sigut el seu segle XV, quan els traductors ajuden a crear, amb

---

¹ De fet, Leonardo Bruni escriu el seu tractat sobre traducció, el cèlebre i influent *De interpretatione recta*, pensant única i exclusivament en la traducció del grec al llatí, amb l'objectiu d'enaltir, gràcies a la gramàtica del grec, la llengua de Roma.

² O. Di Camillo (1976) defensa un Humanisme peninsular abans de Nebrija. En canvi, Round (1962) i P. Russell (1978) creuen en una aversió peninsular a l'Humanisme i endarrereixen la seva aparició fins a Nebrija. En l'actualitat s'han imposat les tesis de Di Camillo, que postula un “prerrenaixement” (paraula en desús) i l'existència d'un Humanisme peninsular amb un sistema més complex que la suma de personalitats. Així Maravall (1983 i 1998), Lawrence (1990), Rico (1993), Gómez Moreno (1994), Ynduráin (1994), Morras (1996, 2002), Gonzalez Rolán (2000), Coroleu (1998) o Fernández Gallardo (2001). Per un bon estat de la qüestió veure Di Camillo (1998).

la seva tasca, un registre literari català. L'ajut en la creació d'aquest registre és segurament el tret més característic de la traducció catalana del quatrecent.

Resulta evident, doncs, que per tal d'estudiar la relació entre l'Humanisme i les traduccions a la Corona catalano-aragonesa els anys abans dels Reis Catòlics i sota el seu regnat, no cal centrar l'estudi en autors d'expressió llatina que siguin alhora traductors. De fet, encara que volguéssim no podríem, ja que no hi ha cap cultivador dels *studia humanitatis* català que sigui traductor, a excepció de Valentí, que quan ho fa tradueix del llatí al català.

Per tant, la traducció humanística de tipus llatí, la que defensa el cultiu de la llengua llatina i el seu enriquiment lèxic, sintàctic i estilístic gràcies al grec, no va existir a la Corona catalano-aragonesa, on se seguirà traduint del llatí al català³. Ara bé, això no vol pas dir que l'Humanisme no influís en aquesta continuïtat. Les quatre traduccions d'aquest estudi se situen en aquest context de barreja cultural i seran analitzades des d'aquest punt de vista.

Per exemple, és significatiu que fra Antoni Canals (finals del XIV) parli d'*arromançar* o *vulgaritzar* del llatí al català però que, en canvi, Francesc Alegre (finals del XV) parli de *traducció*, usant el neologisme de l'aretí Bruni.

La traducció del segle XV, a la Corona d'Aragó però també a la de Castella, evoluciona d'una traducció *ad verbum*, herència de les traduccions literals dels segles XIII i XIV, a una *ad sensum*. Això comporta que la traducció peninsular s'allunyi de la traducció de l'estil i de les sentències que defensa l'Humanisme italià però també comporta que els traductors, en sentir-se sobretot deutors del sentit, creïn un registre vernacle nou, propi i literari⁴ i que tradueixin, tot i saber-ho, textos ja traduïts literalment al llarg del segle XIV⁵, creant així el

---

³ Segons el *Catalogus* de traduccions medievals i renaixentistes de Cranz i Kristeller (1960-1992) hem pogut constatar —tot i que el catàleg encara no està acabat— que no hi ha cap traductor del grec al llatí a la Corona.

⁴ Rubió i Balaguer (1949) presenta la data simbòlica de 1380 com el moment en què es dona la transició entre una traducció literal a una que es basa en traslladar les sentències i el sentit, coincidint amb el canvi de fonts de suport a la traducció de textos francesos a italians.

⁵ Dels autors objecte del present estudi hi ha les següents traduccions dobles: Alfarràs tradueix per quarta vegada *La Regla de Sant Benet* i critica les anteriors traduccions en el seu pròleg, Alegre ens informa que ja hi ha una traducció de *Les Metamorfosis* que tradueix. També hi ha una doble traducció de les *Paradoxa* de Ciceró, traduïdes per Valentí; i el mestre Aleix corregeix a fons —es pot dir que torna a traduir— una traducció del segle XIV. A més a més, de les obres de Sèneca, segons Martínez (1986), també hi ha altres traduccions apart de la de Canals.

fenomen que es coneix com les traduccions múltiples —pensem en el cas d'Alfarràs⁶, per exemple—. Diu Wittlin (1995:9):

“En el segle XV els traductors comencen a preocupar-se de qüestions d'estil (...) Aquesta nova mentalitat dels lletraferits condueix molts traductors a intervenir més i més en els textos que tradueixen. Ja no són tan desvalguts que hagin d'agafar-se a la llengua de l'original calcant-ne el lèxic i les estructures. S'atreveixen ara a allunyar-se del text, volen millorar-lo amb artificis retòrics, es senten lliures –no convidats!- a mesclar-hi idees de les pròpies collites. Alguns revisen les seves traduccions ja sense mirar el text original, d'altres volen demostrar els seus talents d'escriptors. En lloc de traduir reescriven un text; s'inspiren en llibres d'altri, fusionen en els seus llibres materials de diverses fonts.”

Tot i aquests estudis de conjunt de Russell (1985), Badia (1991), Wittlin (1995) o Pujol (2004), estem encara lluny d'afirmar l'existència o no d'una república traductora en català durant aquesta època, definir-la, establir els seus trets comuns i el seu lloc dins del context europeu.

Mentre Russell (1985) critica en tots els traductors peninsulars del XV que se separen molt de la part llatinista del moviment, Badia (1991) afirma que les traduccions van ser cabdals per a la cultura dels segles XIV i XV peninsulars, que la utilitat d'aquestes traduccions va ser la difusió del saber però que mostren un cert gust traductològic que no tenien els traductors del segle XIV que influí en la creació d'aquest registre literari nou. Ara bé, la traducció *ad sensum* comporta que s'introdueixin en el text original certs elements de la cultura d'arribada, tergiversant de vegades el sentit del text de partida⁷. Badia classifica les traduccions en quatre períodes: abans del 1350 (traduccions científiques i de la Bíblia), segona meitat del segle XIV (traduccions de textos antics a la Cancelleria), la part central del segle XV (regnat d'Alfons V “el magnànim”) i darrer terç del segle XV i principis del

---

⁶ Recordem que Alfarràs critica l'estil i la competència lingüística del llatí dels anteriors traductors de *La Regla*.

⁷ Segons M. Baker (1992), aquest procés d'*adequació* de la cultura de partida a la d'arribada es dona quan el traductor té consciència que la cultura important és la d'arribada. Per tant, en aquest moment es dona una *domesticació* al català, potser relacionada amb una cert nacionalisme català, arran del poder imperial de la Corona d'Aragó al Mediterrani.

En aquest sentit, volem remarcar que si bé aquestes traduccions no poden ser considerades humanístiques, sí que serien, per aquest caràcter nacional, plenament modernes.

XVI (apareix la impremta i minven el nombre de traduccions al català). Wittlin (1995), per la seva banda, fa una anàlisi de la influència d'aquestes traduccions en Joan Roís de Corella, en el *Tirant de Martorell* i en *Lo dotzè*, d'Eiximenis.

L'evolució és, doncs, des d'una traducció *ad verbum* a una que manifesta una certa voluntat estilística en la llengua d'arribada, si més no, unes traduccions en les que, lingüísticament, pesa més el text d'arribada que el de partida. Aquesta *intencionalitat* i punt de vista, situats en una línia semblant a la de Bruni, resulta en un text que intenta igualar l'estil de l'original, traduint-lo o no, però parant atenció al del català.

Per això, al llarg del segle XV el text traduït es converteix en una obra literària nova, però val a dir que, mentre els humanistes italians fan el mateix amb un rigor filològic d'alt nivell, els catalans ho fan de manera més lliure, glossant, introduint fragments propis, etc.

Dins del context que representen totes les traduccions del segle XV al català, les nostres quatre ocupen el següent lloc⁸:

Traduccions de l'època manuscrita (mitjan segle XV):

- a. Narcís Franch, mercader, tradueix el *Corbaccio*, de Boccaccio, el 1r quart del segle XV.
- b. *Fiammetta* de Boccaccio, anònima. Nombrosos passatges d'aquesta obra apareixen en el *Tirant*.
- c. *Decameron* de Boccaccio, traducció anònima de St. Cugat (1429), que no pretén ser literal sinó que intenta adaptar l'estil italià al català.
- d. *Commedia* de Dante, traduïda per Andreu Febrer (1429), poeta cortesà. Única traducció de poesia en vers, juntament amb la de Francesc Oliver (1460), per qüestions d'*auctoritas* de Dante. Traducció literal amb italianismes.
- e. *La belle dame sans merci*, traduïda per Francesc Oliver (1460), també traduïda en vers.
- f. *Metamorfosis*, d'Ovidi, traduïdes pel noble Francesc Galceran de Pinós, no conservada. Es coneix per la citació que en fa Francesc Alegre.
- g. *Specchio della croce/Trattato della pazienza* del dominic italià Domenico Cavalca, traduïdes pel benedictí Pere Busquets. Molt literals i ús sistemàtic dels binomis lèxics.
- h. *Deifira/Ecathonfira* de Leon Battista Alberti, anònimes.
- i. ***Paradoxa stoicorum* de Ciceró, de Ferran Valentí, amb primera reflexió sobre la traducció.**
- j. *Epistulae ad Lucilium* de Sèneca, anònima.
- k. *Ètica* d'Aristòtil, anònima.
- l. *Liber de pomo* d'un Pseudo Aristòtil, anònima.
- m. *Paradoxa stoicorum* de Ciceró, anònima.
- n. *De officiis* de Ciceró, traduïda pel franciscà Nicolau Quilis.
- o. ***La regla de Sant Benet* d'Arnau d'Alfarràs, en un moment en què les traduccions de textos religiosos no són importants.**

---

⁸ L'inventari és de Josep Pujol (2004).

Traduccions de l'època d'aparició de la impremta incunable (finals del segle XV):

- a. *Purgatorio*, comentari del text de Dante per Cristoforo Landino, anònima.
- b. *Econòmica*, Pseudo aristotèlica, traduïda per Martí de Vicianà entre el 1477 i el 1492 de la versió llatina de Bruní.
- c. *Visión deleytable* d'Alfonso de la torre, traduïda del castellà pel mallorquí Francesc Prats. Inaugura les traduccions al català d'obres castellanes.
- d. *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* d'Antonio Beccadelli, traduït pel clergue Jordi de Centelles entre 1481-1496.
- e. *Història d'Alexandre* de Quint Curci Rufus, a partir de la versió toscana de Pier Candido Decembrio, traduïda per Lluís de Fenollet. Impresa a Barcelona el 1481.
- f. *Fiori di virtù*, traduïda per Francesc de Santcliment i impresa a Lleida el 1489.
- g. *Chirurgia parua* de Guy de Chauliac, traduïda pel cirurgià Narcís Solà el 1508.
- h. *Chirurgia* de Pedro de Argellata, traduïda també per Narcís Solà el 1503.
- i. *Llibre dels quesits*, que és traducció del *Liber de homine*, de Girolamo Manfredi.
- j. **Revisió del *De regimine principum* de Gil de Roma, feta pel barceloní mestre Aleix i impreses el 1480 i el 1494.**
- k. *Salms biblics/ Vita Christi* traduïts per Joan Roís de Corella a Venècia i València respectivament.
- l. *Imitatio Christi* de Tomàs de Kempis, traduïda per Miquel Peres.
- m. *Cárcel de amor* de Diego de San Pedro, traduïda per Bernardí Vallmanya, el 1493.
- n. *Biblia*, impresa a València el 1478, atribuïble pel colofó a Bonifaci Ferrer, germà de Sant Vicenç Ferrer. La inquisició li va obrir un procés, fet que comportà la destrucció de quasi tots els exemplars.
- o. *Commentaria tria de primo bello punico* de Leonardo Bruní, traduït per Francesc Alegre sobre una traducció italiana que Alegre atribueix al propi Bruní. (1472)
- p. **Metamorfosis d'Ovidi, traduïdes per Francesc Alegre abans del 1482. Hi ha també unes al·legories als 15 llibres ovidians, inspirant-se en el *Genealogiae deorum gentilium* de Boccaccio. Ús de terminologia Bruniana.**
- q. *Constitutions benedictines* traduïdes pel doctor en lleis Joan Benet Descoll, el 1481. Ús de terminologia bruniana.

En ordre cronològic, el primer traductor d'aquest estudi és Ferran Valentí, barreja d'home medieval i renaixentista, amb una llarga formació a Itàlia, obra en llatí i primer traductor en llengua catalana de qui conservem un pròleg on reflexiona sobre la traducció, tot fent una defensa de la literatura vernacle. El segon és Arnau d'Alfarràs, monjo de Ripoll que va fer una traducció, en paraules de Badia (1984:831), "bella i acuradíssima" de *La Regla de Sant Benet*, al pròleg de la qual critica amb rigor filològic els traductors anteriors del text que es proposa traduir. El tercer és Francesc Alegre, *ciutadà* de Barcelona i consol a Palerm, alumne de grec clàssic, a qui li correspon el mèrit de ser l'introduïdor del neologisme bruniana *traductio* al català i que és traductor d'un text italià del mateix Bruní i de *Les Metamorfosis* d'Ovidi a la nostra llengua. Per últim, quasi tancant el segle, trobem el mestre Aleix de

Barcelona, corrector d'una acurada revisió d'una traducció medieval del *De regimine principum* per a dur-la a impremta.

De moment, preferim només definir el mètode de traducció d'aquests quatre intel·lectuals de primera fila, molt sensibles a les noves tesis sobre la traducció, la filologia i la cultura humanístiques.

Així, aquí recollim la biografia de cada traductor, la bibliografia que ha generat, fem una anàlisi del pròleg i de les seves tesis sobre la traducció, intentem trobar l'original que tenia davant el traductor a l'hora de fer la seva feina⁹ i fem una breu anàlisi de les seves traduccions per tal de comparar la teoria i la pràctica.

Finalment, per una qüestió pràctica, les conclusions de cada traductor s'agrupen totes en l'apartat conclusions.

---

⁹ Val a dir que no hem trobat cap dels nostres manuscrits en el nou (2003) *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, de l'Institut d'Estudis Catalans, dirigit per Eulàlia Duran. És important establir el tipus de manuscrit que tenia el traductor al davant i quines corrupcions tenia. Si aquests no es conserven, intentarem deduir a quina branca de l'*stemma* pot pertànyer el manuscrit original del traductor. El problema d'aquests *stemmata* és que normalment estan fets sense tenir en compte els manuscrits catalans i, per tant, no són massa vàlids pels manuscrits que manegen els nostres traductors. Per això, aquesta és l'última opció. Per un bon estat de la qüestió, veure Morràs (2002).

2. FERRAN VALENTÍ I LA TRADUCCIÓ DE LES *PARADOXA STOICORUM* DE CICERÓ (1450)

2.1. Biografia

No m'estendré en la biografia, ja estudiada, del mallorquí Ferran Valentí. Remeto sobretot a l'estudi de Morató (1959)¹⁰, al de Badia (1994), al de Barceló i Ensenyat (1996). Com a resum i estat de la qüestió hi ha Bescós (2006) a la Biblioteca digital *Studia Humanitatis* de la Universitat de Girona. Hi ha tres dades biogràfiques significatives que convé apuntar pel tema que ara ens ocupa: es va doctorar en lleis —aquí presentem les proves— a la Universitat de Bolonya¹¹, va tenir com a mestre Leonardo Bruni¹² quan aquest estava al capdavant dels *studia humanitatis* i era canceller de la República florentina, va escriure sobretot en llatí i es va cartejar amb humanistes catalans i italians com Antonio Beccadelli “il panormita” i Gaspar di Ranghieri.

Morató (1959) ha dit d'ell que era una barreja de cavaller medieval i d'home renaixentista. Per exemple, Valentí defensa en el seu pròleg el també mallorquí Ramon Llull quan feia poc que el filòsof havia estat censurat per la Inquisició, fet que demostra la seva llibertat crítica, pròpia d'una persona amb uns referents prou lluny de l'Escolàstica. Alhora però, en el seu testament demostra tenir una visió absolutament teocentrista del món.

---

¹⁰ Morató és l'editor modern de les obres completes de Ferran Valentí.

¹¹ Gràcies al director de l'Arxiu documental de la Universitat de Bolonya, el Sr. Gian Paolo Brizzi, hem obtingut la còpia del registre, amb data 11 de Juliol de 1437, on apareix el nom de Valentí. Aquest document, no citat en cap estudi seu, fixa la data exacta en què es va doctorar i és útil per establir amb seguretat no només la seva biografia sinó el fet que es doctorés a Itàlia. En aquest punt, tota la bibliografia sobre la vida de Valentí es remet a Morató (1955 i 1959), on diu (1955:15): “Si de una parte se nos sugiere la presencia de Ferrando Valentí en Florencia o Padua, de otra parece verosímil que estudiara en Bolonia. Pero nada sabemos de cierto. Como, además, queda un extenso espacio de tiempo entre las fechas límite, podría admitirse que había pasado por dos universidades italianas para completar sus estudios.” L'única referència bibliogràfica que no qüestiona que Valentí estudiés a Bolonya es troba en Barceló i Ensenyat (1996), tot i que no es justifica, ja que segueixen Hillgarth (1991:120), que al seu torn segueix Morató (1955 i 1959). Per la seva banda, el text del registre de la Universitat de Bolonya de l'any 1437 (foli 89a) diu: «Die XI iullii. Dominus Valentinus Cathalanus de insula Maioricarum. Examinatus fuit in iure civili, praesentatus pro dominum Iohanem Andream de caldarinis, dominum Nicholaum de sanctis et dominum Bornium de sala. Multum eleganter se habuit; fuit approbatus, nemine discrepante. Et illico post examen, fecit suam publicam et conventum in eodem loco. Insignia sibi tradidit dominus Bornius de sala, nomine suo et aliorum praesentantium.»

¹² Segons Hillgarth entre els 118 llibres de la seva biblioteca, el número 109 era un resum de les tesis de Bruni, unes *Suma magistri Brunii*, potser preses de primera mà en tenir-lo com a professor.

Potser podríem establir dos períodes d'aquest autor mallorquí: d'una banda, una joventut i maduresa influenciada per l'estada a Itàlia i els nous corrents i, de l'altra, —tal com diu al seu testament— una vellesa desenganyada amb el món que es refugia en una visió més tradicional i medieval de la vida.

2.2. El manuscrit de la traducció i els manuscrits de l'original

Ferran Valentí va traduir al català entorn del 1450 el llibret *Paradoxa* de Ciceró, que va adreçar al seu deixeble Ramon Gual. Aquesta traducció es conserva en un únic manuscrit a la Biblioteca de Catalunya (ms. 1029), que segons Morató (1959) no és hològraf. Està escrit en acurada lletra rodona quatrecentista i no està molt ornat. En aquesta mateixa biblioteca es conserva una altra traducció de les *Paradoxa* anònima (ms. 296), coetània de la del traductor mallorquí. D'aquestes dues traduccions, L. Badia (1994) n'esgrimeix un mateix origen italià, és a dir, traduïdes sobre un original comú o estretament emparentat procedent d'Itàlia. Crec que això dependrà del text original que Valentí i l'anònim van tenir davant a l'hora de traduir. Les conjectures i hipòtesis al voltant d'això són molt diverses.

D'una banda, Morató (1959:22) creu que el mallorquí traduí seguint un manuscrit emparentat amb el *Vindobonensis 189*, tot i que també diu que l'original ha d'estar estretament emparentat amb una edició llatina impresa a Barcelona l'any 1526, però no dóna les dades que li permeten afirmar això.

Valentí podia haver obtingut el text a Itàlia, a Barcelona, o a Mallorca. Sabem que a Barcelona hi havia còpies, tot i que poques, de l'obra de Ciceró¹³, i que a Mallorca també n'hi havia unes quantes¹⁴. De les còpies mallorquines ens interessa sobretot la que era en

---

¹³ Medina (2002) troba quatre manuscrits barcelonesos de les *Paradoxa* en els inventaris: un en mans d'Antoni de Banyaloca l'any 1426, un segon en mans de Felip de Malla l'any 1431, un tercer en mans de Bernat d'Esplugues l'any 1433 i l'últim en mans de Francesc Bertran l'any 1453. D'aquests quatre manuscrits, avui dia només es conserva l'últim al Escorial (ms. S.II.26).

En el cas de relacionar el manuscrit en mans de Valentí amb Barcelona, tal com fa Morató, crec que el manuscrit en mans de Francesc Bertran li ha de ser més proper que no l'edició barcelonesa del 1526.

¹⁴A Mallorca, segons Hillgarth (1991), trobem també textos de les *Paradoxa* manuscrites. Ens en dóna notícia de cinc: una en mans del notari Miquel Abellar (estretament relacionat amb Valentí) l'any 1493, una en mans de Ferrer Berard l'any 1494, una tercera en mans d'Arnau de Santa Cília l'any 1510, una quarta en mans de Gabriel Jacme l'any 1513 i una última, i cinquena, en mans d'Alemanys de Spagna l'any 1500. Es desconeix la ubicació actual d'aquests manuscrits.

mans del notari Miquel Abellar el 1493, ja que Abellar havia mantingut relacions amb Valentí, però hem de lamentar que es desconeix la ubicació actual d'aquest manuscrit.

Molt més interessant és el fet que, en el seu testament, Valentí retorna a Francesc Axeló¹⁵ “unes obres de Tul·li”, sense especificar quines. És força probable que entre aquestes hi hagués el manuscrit de les *Paradoxa* que ara ens ocupa, ja que, segons les dades d'inventaris de les *Paradoxa* insulars, quan hom usa metonímicament el nom de *Tul·li* per designar un manuscrit de Ciceró, aquest conté sempre el *De officiis*, el *De amicitia* i les *Paradoxa*. Cap dels que no tenen aquestes tres obres juntes és anomenat “lo *Tulli*”.

Per això, és força probable que aquest *Tul·li* que Valentí retorna a Axeló contingüés el nostre text. Així, l'original de Valentí es relacionaria estretament amb la còpia d'Axeló, tot i que aquest només està testimoniats en Hillgarth (1991) de manera indirecta: intercanviant llibres amb Valentí i com a testimoni d'altres documents. Per tant, tot i aquesta aproximació, pel treball que ara ens ocupa —establir l'original sobre el que es va fer la traducció—, ens hem de basar en manuscrits conservats i el més proper en espai i temps al de Valentí és la còpia que es conserva al Escorial¹⁶, tot i que res assegura que tingüés cap relació amb el que tenia Valentí.

Per això, com que no podem establir amb certesa l'original de Valentí, anem a veure si mitjançant l'*stemma* de les *Paradoxa* podem emparentar una mica el text en mans del nostre mallorquí. La filiació del text de Ciceró és de la següent manera (Molager, 1971): amb anterioritat al segle IX existí un manuscrit que contenia les obres *De natura deorum*, *De diuinatione*, *Timaeus*, *De fato*, *Topica*, *Paradoxa stoicorum*, *Lucullus* i *De legibus*. Per una banda, d'aquest manuscrit arquetip en deriva quasi tot el que es conserva avui dia d'aquestes obres de Ciceró. La branca més important filla de l'arquetip conté tres manuscrits: el *Vossianus 84* (siglat amb una A), el *Vossianus 86* (siglat amb una B) i el *Vindobonensis 189* (siglat amb una V).

Tots tres manuscrits són francesos, datats entre finals del segle IX i inicis del X. De l'A en deriva el manuscrit *Florentinus Marcianus 257* (siglat amb una F), també francès del segle

---

¹⁵Diu Valentí: “Item et uolo restitui magnifico Francisco Axelo militi, comiti meo karissimo, *Tullium* cum multis suis operibus, quum suum confiteor. (foli 5 del seu testament)”

¹⁶ En futurs treballs, considerem imprescindible la consulta d'aquest manuscrit i la seva comparació amb la traducció de Valentí.

X, que va ser portat a Itàlia per Poggio Bracciolini el segle XV. D'aquest manuscrit *F* en deriven tots els italians. Després de comparar la traducció de Valentí amb aquests manuscrits, sembla plausible aventurar que Valentí no va seguir un fill del *Vindobonensis 189*, tal com diu Morató (1959) i em sembla quasi segur que no segueix cap descendent de *F*.

A, *B* i *V* deriven poc entre ells però, en el moment que ho fan, sembla que Valentí n'estigui seguint més un que descendeixi d'*A* que no pas de *V*. Per exemple, en *A* —i també en *B*— apareix *loquor*, en *V* apareix *loquimur* i Valentí tradueix “yo parle” (línia 31 de l'edició de Morató), seguint *A* i *B*. Al final del proemi, on Valentí tradueix “és apareguda e és vista ésser exida e demostrada de una matexa ofecina o doctrina en aquesta tal **figura** o parència, segons veus” ni *V* ni *B* contenen el mot *figura*, que sí conté el manuscrit *A*. Sembla, provisionalment, que Valentí tenia entre mans un text més proper al *Vossianus 84 (A)* que al *Vindobonensis 189 (V)*.

Pel que fa a la hipòtesi de L. Badia (1994), esmentada més amunt, igualment cal concloure que no és plausible, sempre segons el fragment que hem consultat, ja que Valentí no segueix la lectura de *F* i, per tant, hauria fet la seva traducció —com era costum— sobre un manuscrit d'origen francès. Si és possible que Valentí conegués el text a Itàlia i que n'aconegués una còpia, potser en préstec, en arribar a Mallorca, ja que conservem cartes en les que demana altres manuscrits a amics seus.

Tal com hem assenyalat, segons Medina (2002), les *Paradoxa* no era un text corrent en terres catalanes fins a finals del segle XV i inicis del XVI. Creiem que es podria relacionar la seva troballa i difusió per Poggio Bracciolini (1380-1459) amb aquest fet gràcies al contacte entre la Corona catalano-aragonesa i Itàlia i, en concret, és possible que Valentí influís en aquesta difusió.

Resumint, del manuscrit que ara ens ocupa, una cosa és clara: estava ple d'errors i glosses, tal com escau a un manuscrit rebut per tradició medieval. Per aquest motiu, molts errors adjudicats a la traducció de Valentí poden ser ja errors del manuscrit que tenia davant. Poder delimitar a qui pertanyen aquests és important a l'hora de definir la pràctica traductora del jurista mallorquí. I l'única solució és assegurar de la manera més exacta

possible, i no aproximada tal com hem fet aquí, quin tipus d'errors contenia el manuscrit que seguia Valentí.

2.3. Anàlisi del pròleg de Ferran Valentí: la seva concepció teòrica de la traducció

Després de repassar el pròleg de la traducció de Valentí a les *Paradoxa* de Ciceró (1450) n'exposaré tot seguit la seva anàlisi, la terminologia emprada i les idees que conté. Tal com hem dit, és probable que Valentí traduís la multitud de glosses que contenia el manuscrit original. Aquest fet ens indica que no es va proposar corregir filològicament el text llatí per acostar-se a l'original, com hauria fet un humanista. Amb tot, comparant la traducció de Valentí amb la francesa, castellana i l'anònima catalana, les perífrasis i binomis sinonímics utilitzats arreu pel mallorquí són mínims. En aquest sentit, Valentí, tot i seguir la tècnica medieval d'ús de binomis i glosses, intenta depurar-la al màxim.

Anant al pròleg, Valentí hi exposa un mètode per tal d'enaltir el vulgar: traduir del llatí. Aquesta màxima i el fet que hom compta el mallorquí entre els humanistes catalans per la seva producció en llatí, poden situar-lo proper al corrent humanístic, del segle XVI per cert, que va fer servir les tesis de Bruní per a la traducció del llatí al vulgar per tal d'enaltir els vulgars. Cito Pere Quer (2000:25):

“En la immediata posteritat, la consideració d'igualtat entre el vulgar i el llatí va guanyant terreny i el text de Bruní tindrà en aquest sentit una influència considerable al segle XVI europeu. Encara que pensades per al llatí, les seves reflexions seran utilitzades més endavant per forjar una doctrina de traducció al vulgar.”

Cal dir que una cosa, com assenyala Russell (1985), és el que el traductor diu al seu pròleg i una molt diferent és el que fa després, a l'hora de traduir. Amb tot, crec que situar el Valentí teòric dins d'aquest corrent, lluny d'estar fora de to, constitueix una bona manera d'afrontar-se a l'anàlisi de la seva traducció. Però anem a l'anàlisi del pròleg.

El lèxic que Valentí utilitza per referir-se a la traducció, a l'acció de traduir i al traductor no segueix terminologia bruniana (*traducció*) però tampoc segueix terminologia absolutament medieval (*arromançar, vulgaritzar*). És la següent¹⁷:

---

¹⁷ El número entre parèntesi indica la línia on es troba el mot segons l'edició de Morató (1959).

fossen tornades (10), transferir (12), traslació (14), posant e transferint (16), transferides (27), transferits (34), transferí (53), posades en vulgar (58), transportar (59), transferir (83), transferit (180), de llatí en vulgar transferir (199), posada e transferida...de llatí en vulgar materno e malorquí (215), trasladador (227), transferida (231), transportada (232).

Observem que no hi ha cap referència a *arromançar* ni a *vulgaritzar*, paraules que s'utilitzaven al llarg de l'Edat Mitjana per referir-se a les traduccions. Si bé parla de "transferir de llatí en vulgar" (línia 215), Valentí no entén aquest *vulgar* en el sentit vertical que té *vulgaritzar* al segle XIV, ja que fa servir la mateixa paraula *transferir* quan parla de les traduccions de Bruni del vulgar al llatí. D'altra banda, el fet que utilitzi la mateixa terminologia en parlar de traducció en qualsevol llengua denota que no té consciència que en traduir una llengua sigui superior a una altra, com creien els traductors medievals del llatí al vulgar. Sí que dóna al llatí una major autoritat però, tal com ell mateix diu, també Bruni havia traduït de l'italià al llatí per donar major autoritat a un text. Al final del pròleg diu que ha acceptat la traducció, tot i no veure's preparat per fer-ho, fent ús del tòpic de falsa modèstia ja que Valentí escrivia en un llatí força elegant. Potser la limitació la trobava més en el català que en el llatí. Amb tot, en cap moment traspua del pròleg que el llatí o l'italià hagin de ser considerades llengües inferiors a la llatina. És més, fa una defensa per igual d'autors grecs, llatins, italians i catalans.

El seu ús de la terminologia, tot i no ser humanista, està en una sintonia situada entre les tesis modernes de defensa dels vulgars i les tesis medievals.

Pel que fa a l'estructura del pròleg¹⁸, hi exposa les següents idees:

(Primer paràgraf) una traducció es justifica per la seva utilitat¹⁹ ja que permet que molta gent ignorant d'una llengua pugui entendre el que s'hi diu. En el cas del llatí això és més important ja que molts coneixements escrits en aquesta llengua poden ser útils i profitosos a

¹⁸ Divideixo l'anàlisi segons els paràgrafs de l'edició de Morató (1959).

¹⁹ Recordem el que diu Ciceró, inspiració de Bruni, en el seu *De optimo genere oratorum* (46 a. C), parlant de les seves traduccions: "Hic labor meus hoc assequetur, ut nostri homines quid ab illis exigant, qui se Atticos volunt, et ad quam eos quasi formulam dicendi intellegant." (La meva tasca aconseguirà que la nostra gent entengui què ha d'exigir dels que s'anomenen aticistes i a quins paràmetres d'eloqüència s'ha d'atenir) Traducció de Victòria Alsina (dins Gallén [ed.] 2000: 52). Tot i que Ciceró també troba que una traducció és útil, es refereix al fet que un text traduït permet copsar el tipus d'estil, en aquest cas aticista. Per tant, la utilitat donada per Valentí i per Ciceró a una traducció són completament diferents.

molta gent. Així van fer-ho els antics (*passats doctíssims e sapientíssims*) i així ho fan els *moderns e moderníssims*.

(Segon paràgraf) així ho va fer Sant Jeroni, quan va establir les ambigüitats que la Bíblia²⁰ contenia i en va fer una nova traducció usant el text hebreu, el llatí i el grec²¹.

(Tercer paràgraf) així també ho van fer els romans, en traduir tota la cultura grega. Parla del docte i prudent Boeci²².

(Quart paràgraf) el seu mestre, Leonardo Bruni, s'ha dedicat a corregir el text de les *Ètiques* d'Aristòtil i a traduir-lo de nou del grec al llatí. Cita més traduccions de Bruni, de qui diu que també ha traduït del vulgar al llatí per tal de donar més autoritat al text resultant.

(Cinquè paràgraf) es lamenta per la mort de l'aretí, de qui diu, no obstant, que perdura la seva gran obra.

(Sisè paràgraf) diu el nom del seu mestre, que fins ara havia callat, *Leonardo de Areço, home insigne, glòria e honor de la lengua toscana*, i l'anomena *pare e preceptor meu*.

(Setè paràgraf) parla de les “tres corones” de la poesia italiana per defensar el vulgar (Badia 1994:167). Dant, *gran trompa de vulgar poesia*, que utilitzà el vulgar per ensenyar i formar al poble, ignorant de la llengua llatina, Petrarca i Boccaccio. Introdueix també Cecco d'Ascoli entre les tres corones, possiblement per la fama que l'heretge florentí tenia com a moralitzador. Després cita Arnau Daniel, com a poeta i narrador català.

(Paràgrafs vuit, nou i deu) segons Badia (1994:169) aquests tres paràgrafs conformen una analogia amb els autors italians, però ara repassant la cultura catalana. Valentí demostra conèixer molt bé l'obra de Lull.

(Onzè paràgraf) cita alguns escriptors en vernacle que ell considera exemples a seguir perquè el català tingui una condició que no té. Segons Badia (1994:174), les “tres corones” catalanes. Cita Bernat Metge i les traduccions de les *Històries troianes* (Conesa), de Valeri (Canals), de Boeci (Saplana i Genebreda), de Sèneca (Canals), d'Esop, de Livi (Copons), de Ciceró (Quilis) i de Flavi Josep. Enllaça seguidament el fet d'haver parlat de Quilis amb

---

²⁰ Es tracta de la *vetus latina* o versió grega dels setanta, del segle II.

²¹ Hi ha aquí un cert reconeixement de la tasca filològica del Sant.

²² Cita Boeci, tal com diu Badia (1994) perquè era potser el traductor de l'*Ètica a Nicòmac*, en la versió que va furnir la versió d'ús dels escolàstics. Això li permet enllaçar al següent paràgraf (quart), on diu que la feina de Bruni, traductor també de l'*Ètica* d'Aristòtil el 1414-16 al llatí, és la d'un *corrector e esmenador*. És important la comparació que estableix entre la seva feina i la feina que van fer els romans, situant-se del bàndol de Bruni.

començar a parlar de Ciceró, el text del qual està prologant. Valentí diu que l'havia explicat²³ com a mestre als deixebles, entre ells el receptor de la traducció de les *Paradoxa*, Ramon Gual²⁴. El mallorquí s'anomena a si mateix *inerudit e dexeble dels dexebles*. Al final d'aquest paràgraf exposa les tesis que ha seguit a l'hora de fer la present traducció, que analitzarem a part.

(Dotzè paràgraf) torna sobre el *tropos* del primer paràgraf, el de la utilitat de la traducció, però ara no ho fa de manera general sinó personal, adreçant la traducció a Ramon Gual.

Pel que fa a la metodologia traductora emprada per Valentí, almenys a nivell teòric, podem dir que Valentí proposa una traducció canviant de vegades algunes paraules per fer-les més entenedores i, de vegades, seguint la traducció mot a mot. Diu Badia (1994:176) sobre el final de l'onzè paràgraf del pròleg:

“Pel que fa als mètodes de traducció, Valentí ha volgut ser literal; el respecte per la “sentència” de l'original es combina amb la voluntat de fer que la significació sigui “clara e perceptible”; no s'exclou el recurs esporàdic a la versió mot a mot. Aquestes indicacions es mouen en l'àmbit dels llocs comuns més difosos i defugen tot plantejament teòric que tingui res a veure amb Bruni.”

La mateixa Badia (1994:178) afirma que Valentí utilitza un lèxic altament llatinitzat i que aquest fet el situa dins del corrent medieval de literalitat.

No obstant això, crec que la terminologia moderna per referir-se a la traducció usada per Valentí i la reducció de binomis i glosses respecte de les traduccions franceses, castellanés o de l'anònim català són dos bons arguments a tenir en compte per a acostar una mica més, a nivell teòric i pràctic, el traductor mallorquí a les tesis humanistes.

---

²³ Segons Ronnick (1991:55-63) el *De officiis* i les *Paradoxa* havien viatjat en el mateix manuscrit. Aquest no és sobre el que Valentí va fer la seva traducció, el *Vossianus 84* o el *Vindobonensis 189*, ja que aquests provenen d'un arquetip amb altres obres de Ciceró però no el *De officiis* (Molager, 1971). Això no assegura, no obstant, que el manuscrit de Ciceró que tenia Valentí no contingués el *De officiis*. (vid. pàgina 39)

²⁴ Segons Badia (1994:175), l'ús de la falsa modèstia que fa Valentí —no estar a l'altura d'explicar Ciceró— no és comparable al que s'usa durant el segle XIV (Russell, 1985) sinó que ha de ser interpretat de manera literal, ja que el tracte entre Valentí i a qui va dirigit aquest text, Ramon Gual, és un tracte real, de mestre a deixeble. Amb tot, crec que podríem dubtar d'aquesta afirmació ja que el tòpic de falsa modèstia està força estès com a recurs retòric. A més, i remetent-me a l'estil del seu *Testament* —redactat per ell mateix en llatí i amb intenció literària—, sembla que Valentí escrivia sempre pel públic.

La conclusió que podem treure d'aquest pròleg és que aquest traductor, a nivell teòric, està força allunyat de les reflexions de Bruni, ja que continua movent-se dins el binomi *ad verbum/ad sensum*. El seu pròleg transmet, amb tot, la consciència de Valentí de pertànyer a un món nou, de cultivar, tot i que poc, els *studia humanitatis*, d'intentar introduir en el segle XV la filosofia estoica de Ciceró i l'intent de dignificar el vulgar.

Tal com diu Badia (1994:178) podem definir Valentí com un traductor de tendències sincrètiques entre l'escolàstica i els *studia humanitatis*, típic del segle XV català, com els escriptors Corella o Malla. De fet, és el primer que s'ocupa de reflexionar al voltant de la traducció al català. Amb tot, l'ús de terminologia no medieval (transferir, transportar,...) que iguala el llatí i el vernacle li mereix, crec, el bon lloc del primer traductor català amb una concepció moderna de la traducció, per bé que discreta.

2.4. Anàlisi de la traducció del Proemi a les *Paradoxa*: la pràctica traductora en Valentí

Analitzarem, tot seguit, la traducció de Valentí del proemi ciceronià a les *Paradoxa*. Aquest pròleg ocupa tres planes en el manuscrit del mallorquí. Hi ha abundància en l'ús d'expressions binominals sinonímiques per traduir un sol mot llatí. També trobem perífrasis per explicar alguns conceptes i traducció de glosses corrompudes del manuscrit que usava.

Pel que fa a la traducció mitjançant binomis d'un sol concepte llatí, hem trobat els següents casos, en un total de 70 línies²⁵:

- sententiam*: oració o sentència (2).
- populari*: vulgar e popular (14)
- sententia*: opinió e sentència (15)
- sentit*: sent o entén (16)
- sane*: bonament e dreta (17)
- uulgus*: vulgar e popular (18)
- argumentum*: proposició o argument (20)
- proposuit*: posada e deduïda (22)
- efficit*: volguda o poscuda (23)
- incultum*: inculta e rusticana (26)
- splendescat*: resplandesca e sia feta bella e polida (28)...esplèndida e perfectíssima (29)
- oratione*: oració e ornament (29)
- dicere*: dir o parlar (33)
- ludens*: jugant e alegrant (39)

²⁵ El número entre paréntesis fa referència al número de línia en l'edició de Morató (1959).

- appellantur*: anomenades e apellades (41)
- temptare*: veure e temptar (43/44)
- dici*: dites e parlades (45)
- forum*: plaça e loch dels juís (45)
- probarentur*: provades fossen e admeses (46)
- erudita*: erudita o artitzada (47)
- popularis*: vulgar e popular (48)
- locos*: lochs o argumentacions (49)
- apellant*: apel·len o nomenen (50)
- Paradoxa*: Paradoxes o admirables (51)
- lucubratum*: acabada e ordenada (54)
- uigiliarum*: vigílies e cures (56)
- transfero*: transpost e transferesch (63)
- appareat*: és apareguda e és vista ésser eixida e demostrada (69)
- officina*: ofecina o doctrina (70)
- figura*: figura o parència (70)

El recurs de traduir usant binomis no és esporàdic en Valentí sinó continu. Aquest fet es dona en totes les traduccions europees de finals de l'Edat Mitjana, tal com assenyala Wittlin (1995:144), i aquesta tècnica medieval és contrària “a l'ideal humanista d'una llengua amb camps semàntics rics i clarament delimitats” (Wittlin 1995: 154). Recordem, però, que alguns d'aquests binomis podien trobar-se ja en l'original llatí que tenia Valentí, tot i que això “no excusa” el nostre traductor, ja que si els binomis són de l'original, tampoc els corregeix.

Pel que fa a les perífrasis, al proemi n'hem trobat quatre:

- dicendo*: art oratòria o ben dir (25)
- Paradoxa*: Paradoxes, ço és glòries admirables o qüestions de coses glorioses (42)
- Illud munus*: ço és les *Qüestions Tusculanes*, e aquell llibre de *Lays* per mi compost, e un altre que's diu *De fi de béns e de mals* (56)
- in tuo nomine*: en lo teu nom de major sapiència e intel·ligència (59)

I encara hem trobat més diferències remarcables entre l'original i la traducció de Valentí. Quan el mallorquí potser no entén una paraula (*horridum*) n'usa un calc directe (hòrrida), trenca amb la màxima bruniana de la traducció no només del text de partida sinó també del seu món, domesticant el text. Així, tradueix *diis immortalibus* per “déu immortal” (línia 35), tradueix *otio* per “oci literat”(38), segons la seva interpretació del mot, tradueix el grec $\eta\tau\iota\kappa\omega\varsigma$ pel llatí *utichos*, sense traduir-lo al català (62) i la curiosa traducció del llatí *de continentia, de morte* per “de continència, de la mort menyspreadora” (35), entenent

continentia també per *contemnenda* i traduint les dues lectures possibles juntes. En la línia 67, quan Ciceró parla d'una estàtua de Minerva, entén que es refereix a la Saviesa.

També cal assenyalar la complexitat sintàctica mal resolta per Valentí en la seva traducció. El seu text en molts moments té una sintaxi excessivament llatinitzada que en dificulta la comprensió.

Molt més interessant és el fet que la traducció de Ferran Valentí conté moltes menys perífrasis i glosses que l'anònima conservada a la Biblioteca de Catalunya (ms. 296). Potser tenia davant més d'una còpia de les *Paradoxa* i va fer una col·lació rudimentària del text de Ciceró. Aquesta hipòtesi, que no podem corroborar, podria acostar Valentí a les tesis humanistes que defensaven la correcció del text original per eliminar-ne tot el que no era de l'autor. Encara que tingués aquesta intenció, el resultat no és satisfactori.

D'altra banda, el que diu al pròleg que farà (traduir a vegades seguint els mots i a vegades seguint el sentit) és realment el que fa però se li ha de reconèixer la voluntat de concisió del text resultant, sobretot en comparació amb les traduccions veïnes i amb la catalana anònima de l'època.

Tot això ens fa concloure que, si bé Valentí té clar que pertany a una època nova diferent de l'Edat Mitjana, i fins i tot és capaç de teoritzar-ne de manera vaga, no pot dur a la pràctica les seves idees amb el mateix rigor que els humanistes. Tampoc es veu capaç d'abandonar creences plenament escolàstiques o medievals, sobretot en la seva faceta d'home públic (defensa del monarca i no dels nobles, teocentrisme en el seu testament, etc.). Crec que el més plausible és situar-lo, com a escriptor, en la línia que hom l'ha situat: un home de tendències sincrètiques entre l'Humanisme i l'Edat Mitjana. Ara bé, com a traductor, li reconeixem més influències humanístiques de les que se li han atribuït.

3. ARNAU D'ALFARRÀS I LA TRADUCCIÓ DE *LA REGLA DE SANT BENET* (1457)

3.1 Biografia

Arnau d'Alfarràs va ser monjo del monestir de Ripoll i l'any 1457 traduí *La Regla de Sant Benet* del llatí al català. Segons Badia (1984:831), aquesta versió és “bella i acuradíssima” i demostra “un gust i una sensibilitat lingüística que, al nostre entendre, transformen Alfarràs en una de les millors plomes catalanes del seu temps”.

El mateix monjo, de qui biogràficament en sabem molt poc²⁶, va prologar la seva traducció. Aquest pròleg va ser reproduït per primer cop, tot i que de manera no molt fiable, pel pare Albereda (1929:21). L'escrit ha interessat a molts crítics de l'estudi de la història de la llengua catalana. D'aquesta manera, el cita Rubió i Balaguer (1949:63), Nadal i Prats el reproduïxen íntegrament (1996:195), Badia l'analitza i el reproduïx (1984:834) i Gallén (ed. 2000:49) l'inclou dins dels textos per a una història de la traducció al costat del pròleg d'Alfonso de Cartagena.

3.2. Els manuscrits conservats de la traducció i l'original llatí

La traducció ens ha arribat en dos manuscrits: un conservat a Ripoll, a la Biblioteca Lambert Mata (manuscrit 59)²⁷, sota custòdia de la Generalitat i que prové del fons de Montserrat, i un altre molt bell a la Biblioteca Universitària de Barcelona (manuscrit 1420)²⁸. El pare Albereda (1929) va estudiar el pròleg basant-se en el manuscrit de Ripoll, que no va signat perquè ha perdut part de l'últim plec que contenia l'*explicit* i que porta al final del pròleg la data de 1422 escrita, però, per una segona mà molt posterior. Cebrià Baraut (1954-1955:342) va aclarir que la traducció trobada per Albereda a Ripoll i la còpia

---

²⁶ Recordem que l'Arxiu del Monestir de Ripoll va patir un incendi que va cremar la majoria del seu material. Rastrear, per tant, la biografia d'Arnau en arxius pot ser una tasca quimèrica, tot i que no mancada d'interès. Vaig considerar que una altra via d'investigació possible entorn d'aquest monjo era considerar el seu gentilici i veure si a l'Arxiu d'Alfarràs trobàvem documentació seva, però després de parlar amb la Parròquia d'aquest poble de la Franja, hem de dir que el seu Arxiu també es va cremar durant la Guerra civil.

²⁷ L'exemplar de Ripoll, tal com ens ha assenyalat el bibliotecari, prové de la biblioteca que el barceloní Lambert Mata tenia a casa seva i que va donar a la vil·la de Ripoll.

²⁸ He seguit Lola Badia (1984) per a la ubicació dels manuscrits. Per a la seva descripció, he consultat ambdós manuscrits.

del manuscrit 1420 de la Biblioteca Universitària de Barcelona contenen el mateix text. El manuscrit de Barcelona, conservat sencer, porta el següent *explicit*: “Feta aquesta translació per lo monge Arnaldo de Alfarràs del monestir de Ripoll. Any MCCCCLVII”. La data de la traducció, per tant, va quedar establerta el 1457 i el seu autor, l’Arnau d’Alfarràs de qui ara ens ocupem. Segurament, la segona mà —datada per Badia (1984:834) al segle XVII— va llegir malament²⁹ les xifres romanes de l’*explicit* d’una còpia sencera d’Alfarràs en circulació.

Amb tot, per la cal·ligrafia i les miniatures capitals, tant el manuscrit de Barcelona com el de Ripoll semblen prou coetanis i, fins i tot, sortits del mateix *scriptorium*. Si això fos així, voldria dir que cap dels dos manuscrits és hològraf d’Alfarràs. Aquest fet és rellevant perquè el manuscrit de Ripoll (ms. 59) conté capítol a capítol el text llatí damunt del text català. Aquest fet, d’entrada, pot permetre saber de manera única quin text tenia el traductor davant. Però el fet que les còpies no siguin hològrafes no assegura que el text llatí que escriu el copista i l’original usat pel traductor siguin el mateix.

No obstant, per tal de comparar l’original i la traducció ens atindrem al text del manuscrit de Ripoll, ja que encara que res ens assegurí que és el que seguí Alfarràs és molt proper en el temps i espai a la realització de la traducció i, per tant, el nombre de les variants, en el cas que no sigui el text llatí que seguí Alfarràs, són mínimes.

3.3. Anàlisi del pròleg d’Arnau d’Alfarràs: la seva concepció teòrica de la traducció

El mateix Alfarràs declara en el pròleg que ha traduït seguint els preceptes de Sant Jeroni i de Ciceró en tot, excepte en aquella part que Ciceró mana seguir “elegància e ornament de paraules e alt estil” i afegeix que “en açò desviant la voluntat de Tul·li”. És interessant el fet que declari no seguir els preceptes de l’elegància en la traducció —això vol dir que els coneix i que potser circulen al seu voltant— i que, amb tot, la traducció resultant estigui escrita en un català “clásico y depurado” (M. Rosell 1961: 495) i que Badia (1984: 831), després d’anàlitzar la seva prosa, el defineixi com “un bon estilista del segle XV”. Aquesta raó situa Alfarràs molt proper a les tesis sobre l’elegància en la llengua d’arribada, d’inspiració humanística. Amb tot, ell mateix declara, potser fent ús del tòpic de falsa

---

²⁹ Les xifres romanes MCCCCLVII i MCCCCXXII són susceptibles de confondre el LV per XX (Badia 1984:833).

modèstia, que “yo solament actén a fi que ma dita tanslació sia [...] més profitosa que bella”. D’aquesta contradicció, a priori, cal concloure’n que el que diu Alfarràs al pròleg i el que fa són coses molt distintes. En la pràctica, cal situar-lo proper i fins i tot superior, “en maduresa filològica” (Badia 1984:832), a Francesc Alegre, uns vint anys posterior. L. Badia (1984: 838) assenyala com a trets del seu estil els següents:

- a) Quasi no hi ha alternança entre les grafies a/e neutres. Les usa amb encert i només oscil·la en els plurals femenins.
- b) Hi ha escàs oblit de consonants mudes.
- c) El verb *haver* apareix sempre grafiat amb l’*h* etimològica.
- d) Usa una sintaxi complexa però molt intel·ligible.
- e) Substitueix, en la traducció, aspectes malsonants en català per construccions o lèxic més adient.
- f) Reconstrueix l’ordre romànic de la frase posant normalment el verb al seu lloc. Ordena de manera diferent la frase catalana respecte de la llatina, per tal de marcar les distàncies.
- g) Elimina participis concertats llatins de sentit redundant.

Després d’aquestes interessants apreciacions, a mode d’estat de la qüestió sobre el text del monjo, procedim a l’anàlisi del seu pròleg. La terminologia emprada per Arnau d’Alfarràs per referir-se a la traducció és la següent³⁰:

Rescrivís en nostre vulgar cathalà (2), translació (5, 11, 16, 31, 36, 39, 51, 71),
 *aromançadors (26, 58), *interpretants (30), mudant lo vocable llatí en vulgar (36),
 *interpretador (42), *interpretat (43), *interpretar (51), translacions (53, 65).

Es nota l’ús predominant de terminologia no absolutament medieval. A més, hi ha el cas curiós de l’ús d’*interpretar*, en sentit ciceronià. Els quatre cops que aquesta paraula surt al pròleg és per referir-se als mals traductors anteriors de *La Regla*. Si Alfarràs declara seguir les tesis de Ciceró en la seva traducció i Ciceró deia en el seu tractat que cal traduir discursos no com a *interpres* sinó com a *orator*, pot ser que Alfarràs també reculli a consciència

---

³⁰ El número entre parèntesi expressa el número de línia on es troba la paraula en la reproducció del pròleg a Gallén (2000:49), basada en l’edició de Badia (1984).

aquesta oposició entre el treball dels que han *interpretat* malament el text i ell que n'ha fet una *rescriptura* i *translació*. Alfarràs entén el sentit de traduir “seguint l'estil del dit llenguatge català” i se situa proper a la línia traçada per Ciceró i recollida per Bruni³¹. D'altra banda, l'ús que fa d'*aromançadors* (26, 58) és per designar aquells que abans que ell han traduït Sant Benet. No obstant tot això, Alfarràs no té una idea molt clara de la diferència entre traduir —el que ell fa— i arromançar, ja que per parlar dels textos dels *aromançadors* diu que són *translacions*. I el que és més interessant: l'ús de *rescrivís* (2) L'acció que denota aquest verb està molt lligada amb la pèrdua de verticalitat en la traducció del llatí al català, ja que dóna més autoritat al català.

És remarcable la grafia *n* de “translació” que Alegre vint anys després no inclou en aquesta paraula, en un intent del monjo de grafiar-ne l'etimologia. Segons la terminologia, podem situar Alfarràs en la mateixa línia que Valentí, és a dir, ni medieval ni explícitament moderna. Amb tot, la seva vocació filològica, la seva consciència d'igualtat entre dues llengües a traduir —en aquest cas del llatí al català— i sobretot el resultat estilístic de la seva traducció demostren que Alfarràs és lingüísticament més modern que en Valentí.

Després de veure l'ús lèxic de l'acció de traduir, el contingut del seu pròleg paràgraf per paràgraf, segons la divisió d'E. Gallen (ed.) de l'any 2000, és el següent:

(Primer paràgraf) Alfarràs ha estat “pregat e instat” a traduir (*rescriure*) *La Regla* per ajudar a entendre-la a qui no sap llatí. Sap que ja l'han traduït al català abans que ell però les anteriors traduccions són criticables per seguir massa literalment el text llatí ofuscant la traducció i fent-la menys intel·ligible que l'original. Seguidament exposa com ha traduït el text de Sant Benet: seguint l'estil del català i tant com pot l'estil del text original, tal com mana fer Ciceró, que ell coneix per boca de Sant Jeroni. Diu que ometrà, no obstant, l'elegància del text original ja que ell es proposa fer un text abans útil que bell.

(Segon paràgraf) com que no tradueix literalment, per tal d'interpretar sempre el sentit correcte de les paraules de Sant Benet ha fet la traducció seguint les glosses d'Esmaragde a la *Regla*, àmpliament acceptades entre la seva ordre monàstica. En algun fragment seguirà les glosses de Pere Boher.

---

³¹ Recordo que Bruni usa també profusament el mot *interpretare* i el seu derivat *actionis* (*interpretatio*) i *agentis* (*interpres*) per referir-se a la traducció.

(Paràgrafs tres a sis) Alfarràs critica els anteriors *aromançadors* de l'obra, amb l'exemple del mot *Eptaticum*, mal traduït a les tres traduccions al català que coneixia. Notem que, tal com diuen Nadal—Prats (1996), els errors dels anteriors copistes es deuen a una corrupció del manuscrit que contenia el text llatí però que aquest fet no desmereix la voluntat de rigor filològic del nostre monjo.

(Setè paràgraf) fa un resum del que ha de ser una bona traducció segons Sant Jeroni. Ha de tenir dues característiques: que contingui tot el que es diu a l'original amb veritat i que segueixi l'estil de la llengua d'arribada. Diu que els *aromançadors* s'han desviat d'aquestes màximes, cita els trossos més escandalosos i aclareix que no en diu més perquè seria llarg anomenar tots el casos.

(Vuitè paràgraf) Alfarràs diu que les raons que acaba d'exposar basten per emprendre una altra traducció. S'adreça al lector, a qui demana que reculli el fruit de la seva feina, i que pregui a Déu per ell.

No cal fer notar la modernitat d'aquest pròleg, escrit per un monjo conscient de la diferència entre la seva feina i la dels que el precediren. Arnau d'Alfarràs s'acosta amb decisió i rigor a alguns postulats humanistes de traducció. El monjo és conscient d'estar fent un text literari nou, malgrat la seva condició de text tècnic, i a això s'aplica. No obstant, la utilitat pràctica que dona a la seva traducció, el situen en la mateixa línia que Valentí: una figura de transició entre l'Edat Mitjana i el Renaixement.

3.4. Anàlisi de la traducció d'Alfarràs

L'estil d'Alfarràs ens resulta tan proper que a vegades no sembla d'una ploma de mitjan segle XV. Estilísticament, el monjo es deu tan sols al català. L'ordre de la frase llatina no el condiciona gens sinó que reconstrueix sempre amb una sintaxi excel·lent l'ordre romànic de la frase. Per exemple, trobem al Pròleg de *La Regla*:

“**Obsculta, o fili**, precepta magistri, et inclina **aurem cordis tui**, et ammonicionem pii patris libenter accipe et efficaciter comple...” (pròleg)

Fill, escolta los manaments del mestre, inclina **lo teu cor**, e pren ab gran voluntat las amonestacions del piados pare, e complex aquelles ab degut effecte...

“**Ad te** ergo nunc meus sermo dirigitur, **quisquis** abrenuncians propriis voluntatibus...” (pròleg)

Donchs, la present ordinació és dreçada a tu qui, renunciant a las pròpias voluntats...

Tal com es pot apreciar en els exemples anteriors, Alfarràs també elimina retòrica del text de Sant Benet, seguint el que diu al seu pròleg —que vol que la seva traducció sigui més profitosa que bella—. Per exemple, tradueix “inclina aurem cordis tui” per “inclina lo teu cor”, eliminant la metàfora; o “Obsculta, o fili, precepta” per “Fill, escolta los manaments”.

En aquest últim fragment, Sant Benet és fortament exhortatiu —un imperatiu seguit d’un vocatiu amb exclamació—, mentre que Alfarràs suavitza aquesta exhortació i el text traduït resulta més planer. Aquests dos exemples —eliminació de la retòrica i de la intenció de l’autor— demostren la llibertat i autoritat amb què el monjo s’acosta al text de Sant Benet.

Ell el rescriu, tal com diu al pròleg, en català, dominant-ne perfectament l’estil. Sembla que defineixi a priori quin registre del català és el que s’escau amb l’estil *simplex* de Sant Benet i que després segueixi el seu model de català, atrevint-se a canviar, fins i tot, aspectes retòrics de l’original que no li encaixen. Alfarràs condiciona el text de Sant Benet al seu model de llengua, domesticant el text llatí a un model de català però no deixa de traduir res del text de partida. En la pràctica, s’acosta molt al mètode de traducció romà de Ciceró³².

És per això que *La Regla de Sant Benet* és molt important per la història de la traducció al català, ja que no respon al *modus operandi* de l’època, en el qual el vernacle és encara, en major o menor mesura, deutor del llatí. La seva traducció no encaixa en la pràctica traductora de mitjan segle XV, va per lliure. El registre i l’estil del llatí, la intenció del Sant, les comparacions, tot és traduït en el bell estil d’Alfarràs, que compleix quasi tots els postulats del *De interpretatione recta* de Bruní:

- a) Domina la llengua i la cultura de partida. Alfarràs demostra conèixer la llengua llatina i el contingut cultural del text de Sant Benet.
- b) Té un coneixement profund de la llengua i cultura d’arribada, no manlleva calcs, no confon els valors de les paraules, evita neologismes i estrangerismes.
- c) El traductor té un bon estil en la llengua d’arribada.
- d) La llengua i la cultura de Sant Benet formen un tot indestruable pel traductor. Per exemple, tradueix el llatí *gloria* al català —trobant la intenció del Sant— de la següent

---

³² Mentre la seva traducció segueix els postulats ciceronians, el seu pròleg té una estructura força paral·lela al text de Bruní. Suposem que, o bé Alfarràs va estar a Itàlia, on va entrar en contacte amb les reflexions de Bruní, o bé va recollir les tesis de Ciceró de manera directa, convertint-se així en un teòric i traductor europeu de primera categoria.

manera: “qui secum noluerunt ad **gloriam**” per “aquels qui no-l hauran volgut seguir en **paradís**”

- e) El traductor manté l'harmonia i el ritme del text original, en conserva els continguts i la bellesa d'estil, tot i renunciar a algunes figures retòriques.
- f) El traductor sembla estar amarat de l'estil de l'autor original i el reproduceix.
- g) El valor de la traducció d'Alfarràs no es troba en el recull del sentit sinó en la traducció de l'*ornatus* de Sant Benet. En aquest cas l'estil del monjo és *simplex* segons la classificació de Ciceró i el d'Alfarràs també.

Veiem, doncs, que només hi ha un punt dels defensats per Bruni al seu tractat que no compleix: la seva traducció no és del grec al llatí. Per la resta, el text del monjo és de les primeres manifestacions de català clàssic al segle XV i una bona prova de la inclusió dels postulats humanístics en la traducció vernacle. Notem que no trobem en Alfarràs cap de les característiques plenament medievals que trobem en Valentí i en els traductors anteriors, com la traducció usant binomis i glosses.

És per això que considerem que Alfarràs arriba fins i tot a desmerèixer la seva traducció amb el pròleg que hi escriu. No sembla que, tal com diu al pròleg, es “desviï dels manaments de Tul·li”, sobretot aquell que mana seguir l'estil, sinó que realitza, segons la meva impressió, la primera traducció plenament moderna del llatí al català.

4. FRANCESC ALEGRE I LA TRADUCCIÓ DE *LES METAMORFOSIS* D'OVIDI (IMPRESSES EL 1494 PERÒ TRADUÏDES ENTORN DEL 1480)

4.1. Biografia

Francesc Alegre de Llobera era ciutadà (*civis*) de Barcelona³³. Va exercir el càrrec de cònsol a Palerm al llarg de la vuitena dècada del segle XV. Venia d'una important família de mercaders i l'any 1477 es va casar amb Isabel de Santcliment. Conservem abundants documents de la seva vida, com el contracte amb el llibreter Pere Miquel Planas per imprimir *Les Transformacions*, l'any 1494³⁴. Cinc anys abans del seu casament, sobre el 1472, va traduir, entre els disset i els vint-i-dos anys, els *Comentaria tria de primo bello punico* de Leonardo Bruni, a través d'una traducció italiana, dedicant-la al seu cunyat Antoni de Vilatorra, casat amb la seva germana Violant. Aquesta traducció és important per a la història lèxica del mot *traduir* en català ja que és el primer document on apareix aquesta paraula amb el sentit de portar d'una llengua a una altra³⁵.

Alegre coneixia l'obra de Petrarca, a qui li agradava citar, i sobretot la de Boccaccio. Sembla que va traduir *Les Metamorfosis* d'Ovidi abans del 1482, data en què devia marxar cap a Palerm, d'on retornà com a data màxima el 1494, ja que pel contracte amb l'impressor que conservem, era ja a Barcelona. El fet que portés el text a impremta deu anys després de traduir-les fa suposar que va revisar el text abans d'imprimir. Pel que diu al pròleg, sembla que l'escriu abans de començar la traducció. Però quan va escriure l'epíleg? L'estudi de la relació del barceloní amb Joana "la boja", a qui adreça l'epíleg, podrien il·luminar aquesta qüestió. La seva activitat literària s'agrupa en dos períodes, abans i després de la visita a Palerm. La primera època conté obra amorosa i les traduccions de

³³ Em remeto a J. Turró (1994: 221) per la biografia d'aquest traductor.

³⁴ L'edició de l'obra de Francesc Alegre està estudiada per separat per Pere Quer i per Laura Ripoll, però ambdues resten inacabades.ç

³⁵ Volem fer notar aquí la inexactitud del *Diccionari etimològic de la llengua catalana*, que no fa referència a les dates d'Alegre (s. XV) per establir l'entrada del mot *traduir* i *traducció* al català. La introducció d'aquests dos mots es documenten per primer cop en l'obra del barceloní, per bé que el *Diccionari* avança la data pel mot *traducció* (s. XIV) i posposa la del mot *traduir* (s. XVI)

Bruni i d'Ovidi, tot i que a la segona segurament cal situar-hi la correcció per a impremta de la traducció ovidiana.

Francesc Alegre va ser el primer membre de la seva família a ascendir socialment a l'estament dels ciutadans. Els anteriors membres de la seva família, per bé que amb recursos, eren mercaders. No és estrany que el pare dediqués esforços en l'educació del seu fill per tal que aquest prosperés. Durant la seva estada a Palerm estudià sota Iacobo della Mirambella, important professor de grec. Per tant, hem de suposar que Alegre coneixia aquesta llengua³⁶, ja que “des de mitjan segle XV, els estudis clàssics havien tingut a Palerm un important relleu en les escoles.” (Turró, 1994: 228).

La seva obra és majoritàriament en català, fet que allunya aquest autor dels humanistes catalans. Però coneixia el grec, fet que l'acosta als italians. A més, va estudiar a Itàlia amb un retor força important i pertanyia a la burgesia, classe social més propensa al nou ordre social modern que al medieval. Tot i això, va dedicar les seves *Transformacions* a la filla de Ferran II, Joana “la boja”, amb qui mantenia una relació encara no estudiada (Badia, 1993), potser en l'intent de situar-se al voltant d'altres humanistes de cort al servei dels reis catòlics o la seva família. Les experiències viscudes al llarg de la seva vida li van donar, de manera força probable, una visió del món molt més propera a l'Edat Moderna que no a la medieval.

4.2. Els incunables amb la traducció i els manuscrits originals en llatí

Pel que fa a la traducció d'Alegre de *Les Metamorfosis* es conserva en una vintena d'incunables³⁷. Pel rebut entre Alegre i l'impressor sabem la data d'impressió, i potser hem de concloure que el text que conservem va ser corregit pel propi Francesc Alegre. Això pot suposar que, *de facto*, haguem de situar la traducció d'Alegre més cap el 1494 i no sobre el 1480, ja que si bé realitzà el gruix de la traducció abans de marxar a Palerm, va corregir el text i suposem que va redactar l'epíleg, abans de dur-lo a impremta. L'aparició de la impremta suposa corregir a fons el text que cal imprimir. La construcció de les linotípies i la

³⁶ En el seu inventari de béns hi ha uns evangelis en grec.

³⁷ Veure J. Turró (1994: 222) per la llista completa de d'exemplars d'aquest incunable. L'exemplar de la Biblioteca de Catalunya (11-VII-16) està perfectament conservat i relligat. En canvi, el de la Biblioteca Universitària de Barcelona (incunable 515), exemplar que he consultat, té censurades les paraules *alegoria* i *alegorisar*, ja que de fet, la segona part de l'exemplar, les al·legories al text ovidià, no hi són. El tiratge d'impremta va ser de mil exemplars, segons J. Turró (1994:236) i J. Solervicens (2004:651).

feina de muntar una plana accentuen en Alegre, i també en Aleix, la necessitat de correcció i concisió del text.

Tot aquests incunables contenen les dites *Transformacions* i alguns conserven també unes al·legories o comentaris d'Alegre sobre el text d'Ovidi. Era natural, al llarg de l'Edat Mitjana, comentar el que una autoritat com Ovidi volia dir, sobretot a nivell moral, amb la seva obra. Ara bé, aquest fet no col·loca Alegre en la tradició medieval, ja que l'Humanisme va continuar aquesta tradició. Diu L. Badia, parlant d'aquestes al·legories d'Alegre (1993:60):

“...La passió per l'al·legoria ovidiana és un fenomen que pren vigor a la tardor de l'Edat Mitjana i que no necessàriament es paralitza per l'arribada de la crítica filològica dels humanistes (ni a Itàlia ni a fora d'Itàlia), sinó que s'hi barreja, de manera que fins ben entrat el segle XVI hom continua imprimint i llegint productes del gènere escrits el segle XIV... En aquest sentit, Alegre no fa més que seguir una via àmpliament fressada que no el situa pas entre els intel·lectuals més innovadors dels seus temps, però que tampoc no el deixa escandalosament fora de joc”.

Per realitzar aquestes al·legories, Alegre es va basar en el *Genealogiae deorum gentilium* de Boccaccio. Aquest fet “demostra una valoració entusiasta de l'erudició en ella mateixa i l'assumpció d'unes claus de lectura evemeristes i naturalistes” (Badia 1993:61). El nostre traductor se situa, llegint Ovidi en clau naturalista i no moralista, molt a prop d'una ideologia humanística. Boccaccio, en el *Genealogiae deorum*, té una pretensió de rigor que es trasllada a Alegre, que de fet al·legoritza Ovidi sempre en sentit històric, intentant objectivar i contextualitzar el poeta de Sulmona, fet que també demostra un acostament modern i humanista a *Les Metamorfosis* per part del nostre traductor. Potser aquest fet va comportar la censura i eliminació posteriors d'aquestes al·legories en alguns incunables, com el 515 de la Biblioteca Universitària de Barcelona.

Pel que fa a la tradició manuscrita de l'obra d'Ovidi és de la següent manera³⁸. Segons l'edició de la col·lecció Bernat Metge, feta per Saavedra i Trepà (1929), que segueixen

---

³⁸ En el cas d'Alegre, no hem intentat trobar aquí l'original amb el que traduï, ja que l'índex de còpies manuscrites d'Ovidi que podien circular per Barcelona al llarg de la segona meitat del segle XV és alt.

l'important edició de H. Magnus (1917:VII i VIII), els textos de *Les Metamorfosis* no provenen d'un arquetip comú sinó de dues famílies diferents.

La primera família comprèn els manuscrits als quals falta el llibre quinzè i, a canvi, contenen els sumaris de Lactanci Plàcid. La segona família comprèn tots els altres manuscrits, posteriors al segle XII, que sí tenen el llibre quinzè. Dins d'aquesta segona família, tenim cinc manuscrits importants: l'italià *Marcianus Florentinus 223 (F)*, el també italià *Laurentianus (l)*, l'*Amplonianus (e)*, el danès *Hauniensis (h)* i els francesos *Parisinus 8001 (o)* i *Parisinus 8000 (p)*, dels segles XII i XIII respectivament.

És probable que Francesc Alegre tingués entre mans un manuscrit molt proper als francesos *o* i *p*. Si el barceloní tradueix els quinze llibres és perquè té davant un manuscrit emparentat amb la segona família i, si ens atenem a la via tradicional d'entrada de manuscrits a la Península, era la francesa. És força plausible que la lectura que fan *o* i *p* concordi bastant amb el text de *Les Transformacions*. Caldria estudiar però, si la traducció del llibre quinzè divergeix molt de la dels altres catorze, ja que aquest fet podria indicar que va seguir més d'un manuscrit.

Després d'una lectura dels aparats crítics³⁹ del llibre primer i després de comparar-los amb la traducció d'Alegre, no hem pogut arribar a concloure la filiació del manuscrit llatí sobre el que va traduir. Tot i que sovint és discordant amb la lectura de *p*, segueix amb freqüència *p3*, un manuscrit descendent d'aquest *Parisinus 8000* però no fins al punt de poder emparentar el seu text amb cap branca de l'*stemma*.

4.3. Anàlisi del pròleg i l'epíleg d'Alegre a *Les Transformacions*

Trobem en Alegre una preocupació teòrica clara per mantenir en la traducció l'estil d'Ovidi, ja que en la *Segona impugnació* de l'Epíleg de les *Transformacions* carrega amb contundència contra els que han *arromançat* o *versionat* l'obra d'Ovidi deixant-se "les flors"⁴⁰. Notem aquí que tot i aquest atac, Alegre tradueix el poeta Ovidi en prosa. La

---

³⁹ He seguit els aparats de l'edició de *Les Metamorfosis* de la Bibliotheca teubneriana (1977) i de la Bernat Metge (1929).

⁴⁰ Es refereix a Giovanni del Virgilio, a qui s'atribueix l'epitafi de Dante. D'aquesta versió llatina de Giovanni, el text va passar al toscà i del toscà al castellà i també, en part, al català per obra de Francesc de Pinós.

consciència de modern i superior que té Alegre respecte d'aquests *versionadors* ha de ser, doncs, clarament matisada a nivell pràctic.

Diu Alegre:

Bé és ver que en temps passat un Johan de Virgili, natural de Toscana, escriví en prosa latina bé digne de aquell temps la substància de les *Transformacions* del poete Ovidi; no he volgut dir la flor perquè, com compendran los discrets legidors, és tal traducció composta de espines, dexant la multitud de odoríferes flors ab què lo nostre poeta orna lo seu escriure.
(*Epileg, Segona impugnacio*)

El sentit de modernitat i d'elegància que tenia Alegre en comentar la seva traducció es pot veure en aquest fragment. El fet que cregui que cal conservar l'estil del text d'Ovidi en una traducció lliga molt estretament amb les idees humanistes de Bruni. D'altra banda, en l'inici del pròleg a la traducció que el barceloní fa del *De primo bello punico* de Bruni⁴¹ l'any 1472, en la còpia de la Biblioteca Universitària de Barcelona (manuscrit 85), diu el següent⁴²:

Aquell desitg qui de plaurens a molts obliga, Magnífich cavaller, me força exceptar los prechs —qui manaments stime— moltes vegades a mi fets, senyalant tenir desitg traduhís en vulgar Català aquell, no menys a utilitat que a delit satisfent, libre per lo famos Aretí en latí compilat e apres per ell mateix⁴³ en toscana e materna lengua sua traduít...

Aquest fragment del pròleg dedicat a Antoni de Vilatorra, el seu cunyat, és important per l'ús de la paraula *traduir*, ja que aquí apareix per primer cop documentada en català. Però també és important la frase *traduhís en vulgar Català aquell* —el llibre de Bruni— *no menys a utilitat que a delit satisfent*. Aquí, Alegre defensa clarament que la intencionalitat de la seva traducció no és només la utilitat de la mateixa, tal com era comú a l'Edat Mitjana, sinó el

---

⁴¹ Es conserven dues còpies d'aquesta traducció: una, la referida de la B.U.B. (ms. 85), segons Duran (dir.) (2003) i l'altra a la Hispanic Society of America (ms.HC387/4327), que sembla posterior que la còpia de Barcelona. També es conserven uns 10 fulls d'aquest manuscrit a l'Arxiu Històric Comarcal de Ripoll (ms.3).

⁴² He transcrit aquest fragment i el text català de la traducció d'Ovidi. En aquesta petita edició només afegeixo, respecte als originals, la puntuació i els accents.

⁴³ Francesc Alegre atribueix aquesta versió al mateix Bruni, tot i que va ser feta per Pier Candido Decembrio.

plaer de poder llegir el text de Bruni en català. No és aquesta intenció força humanista? Però anem a l'anàlisi del pròleg i de l'epíleg a la traducció.

Pel que fa a la terminologia emprada per referir-se a la traducció, si en la del text de Bruni hem trobat l'esmentat *traduhir*, aquí trobem per primer cop en català el substantiu *traductió*. En concret, trobem les següents paraules en el pròleg i en l'epíleg⁴⁴:

En el pròleg: transladar (9, 32, 62), enmarletar e pintar (10), vulgarment tractar (23), traductió (85).

En l'epíleg: trelladar (11, 18, 45, 69), traduïdes (14), trelladave (17), trelladat (46), trelladats (48), traductió (52), traduïts (57, 96), traductions (58), traduïdor (58, 65), tralladat (64), trelladades (64), posar en vulgar prosa (70), trelladors (73), ha trelladat (73), traduir (78), trelladador (84, 92, 104), trellador (108).

No trobem cap indicatiu d'*arromançar* o *vulgaritzar*, excepte en la línia 70 de l'epíleg —“posar en vulgar prosa” — però en aquest punt està parlant dels que l'han precedit en la traducció d'Ovidi. Amb el canvi de lèxic a un de més modern i humanístic, es percep en Alegre una consciència molt més clara que en Alfarràs de la diferència entre la utilitat medieval de la traducció i l'elegància de la llengua, pròpia dels humanistes, si més no, a nivell teòric. És remarcable l'ús d'*enmarletar e pintar*, a la línia 10, fent referència a traduir com una acció el resultat de la qual és un objecte bell i polític.

Pel que fa a l'estructura del pròleg, és la següent, segons la divisió en paràgrafs de l'edició de Duran i Solervicens (1996:34 i ss.):

(Primer paràgraf) els antics van escriure grans llibres plens de cultura i de ciència.

(Segon paràgraf) els moderns es dediquen a traduir aquests llibres amb rigor científic. Usa la màxima que tot és traduïble, entén l'objectiu de transportar el món de Roma al segle XV per part dels humanistes. La traducció ha de contenir l'estil de l'original per tal d'agradar al lector.

(Tercer paràgraf) dedicar-se a la poesia dóna honors a qui escriu. Cita els casos de Virgili, Ovidi i Terenci, famosos en vida gràcies a la seva obra poètica.

---

⁴⁴ El número entre parèntesi fa referència al número de línia on es troba la paraula segons les transcripcions del pròleg i de l'epíleg fetes per Duran i Solervicens (1996: 36 i ss.)

(Quart paràgraf) justifica filològicament la traducció de *Metamorfosis* pel títol *Transformacions*. Alegre sap grec i busca l'etimologia de la paraula i la tradueix al català.

(Cinquè paràgraf) al final dels quinze llibres d'Ovidi, Alegre hi posa quinze llibres seus sobre les al·legories del text ovidià. Aquestes al·legories serviran per a tres coses.

(Sisè paràgraf) la primera utilitat. Serviran perquè tothom entengui el que diu Ovidi, car la poètica del text pot dificultar-ne l'entesa. Repassa els atributs dels déus romans, resumint el contingut del text.

(Setè paràgraf) cal conèixer la vida dels déus. Continua amb la primera utilitat.

(Vuitè paràgraf) comença la segona utilitat. Aclarir la comprensió i facilitar la memòria. Ovidi va explicar tan bé la història des del Caos fins a Cèsar que, traduint-lo bé, el text es comprèn millor i es facilita recordar què s'hi diu.

(Novè paràgraf) comença la tercera utilitat. "Endresar", gràcies als exemples de les faules d'Ovidi, la vida de la gent del segle XV, mostrant què és allò que cal fer i allò que no es pot fer, segons la doctrina clàssica.

(Desè paràgraf) Alegre demana els favors del sobirà i diví amor, que inspira fins i tot Déu, per tal de poder acabar aquesta traducció.

En aquest pròleg trobem molts paral·lelismes amb les idees humanistes de traducció, de fet, podem assegurar que, en general, és un pròleg humanista. Hi apareix la idea de rigor de la traducció, la conservació de l'estil de l'original i la de traduir en una llengua d'arribada rica, intel·ligible i bellament ornada "amb flors". Per això, situem sense cap mena de dubte el pròleg de Francesc Alegre com la reflexió sobre la traducció amb més influències humanístiques de finals del segle XV en terres catalanes.

Anem ara a l'anàlisi paràgraf per paràgraf de l'Epíleg que el mateix autor va situar després de les al·legories al text d'Ovidi. En aquest epíleg hi ha els seus arguments per a la seva defensa, per si de cas algú vol atacar la seva traducció, potser com si Alegre estigués traduint de manera gens tradicional per l'època i s'hagués de justificar. Segons la divisió en paràgrafs feta per Duran i Solervicens (1996: 38 i ss.), diu:

(Primer paràgraf) Alegre se sent "reprès e maldit" pel que alguns puguin dir de la seva traducció. Alegre fa les súpliques de les seves queixes a Joana d'Aragó "la boja".

(Segon paràgraf) diu que els qui el critiquin no entenen la seva nova manera de traduir. Potser Alegre, gran admirador de Boccaccio, tradueix poèticament, per bé que no en vers, el

text del poeta Ovidi, fent el mateix que Ciceró i adherint-se així a les tesis de Bruni i dels humanistes.

(Tercer paràgraf) als detractors que acusin Alegre que traduir no és escriure —defensat a la primera impugnació—. Traduir un text traduït no és digne de lloança (defensat a la segona impugnació). També diu que el poden acusar de no traduir mot a mot (defensat a la tercera impugnació).

(Quart paràgraf) D'altres el poden acusar de fer un text no intel·ligible en molts llocs per culpa de fer una traducció poètica i de deixar-se trossos o ofuscar-ne d'altres (defensat a la quarta impugnació).

(Cinquè paràgraf) també el poden acusar de copiar Boccaccio i el seu *Genealogiae deorum* per fer les al·legories (defensat a la cinquena impugnació)

(Sisè paràgraf) Alegre suplica a Joana d'Aragó que posi les cinc impugnacions entre els seus escrits.

(Setè paràgraf) a la primera impugnació. Diu que traduint almenys ha allunyat els mals que generen en l'esperit el restar ocios.

(Vuitè paràgraf) a la segona impugnació. Traduir és cosa lloable i d'estima. Tot i que el text d'Ovidi ja ha estat traduït al català a partir del resum en llatí de Giovanni del Virgilio, aquesta traducció és plena d'espines i es deixa totes les flors del text ovidià. Diu Alegre que ell ja sabia d'aquestes traduccions abans que els seus detractors sabessin “confegir e ajustar dos letres”⁴⁵. Diu que si ell no hagués pensat retocar la traducció no s'hagués posat a fer-la de nou però ha seguit els exemples de Sant Jeroni, de Terenci i de Leonardo Bruni, que han traduït coses ja traduïdes. Alegre prefereix ser inculpat en companyia d'aquests tres que ser lloat per qui no entén res de res.

(Novè paràgraf) a la tercera impugnació. Contra els que l'acusin de no haver traduït mot a mot, no molt diferents dels acusadors de la segona impugnació, diu Alegre que no es pot traduir mot a mot el metre llatí. Els bons traductors segueixen les expressions i el sentit per no fer que el text d'arribada sigui incompreensible.

(Desè paràgraf) a la quarta impugnació. Diu que els qui l'acusin de deixar-se trossos i de no entendre Ovidi són uns insensats. Si ells no han entès el seu Ovidi és perquè no coneixen Ovidi.

---

⁴⁵ Tot i la metàfora, podem creure que aquesta afirmació pot ser deguda a la distància temporal entre el moment en què tradueix i, per tant, coneix el text de Giovanni del Virgilio i el moment en què escriu l'epíleg. En total i com a mínim, dotze anys (1482 fins 1494). Això podria situar l'epíleg en el moment en què porta el text a impremta.

(Onzè paràgraf) a la cinquena impugnació. Els que acusin Alegre de seguir Boccaccio en les al·legories no valoren prou Boccaccio. Alegre no nega la seva font, sinó que se n'enorgulleix. Diu als detractors que prenguin els llibres de Boccaccio i que el comparin amb el seu. Diu que no entendran res perquè els detractors no entenen res.

(Dotzè paràgraf) s'acomiada de la senyora, satisfet per la feina feta. Besa les mans de la futura reina. Després hi ha el colofó de l'impressor i la data.

Què podem dir d'aquest epíleg en forma de carta? Crec que s'hi nota la diferència que sent Alegre respecte el *modus operandi* dels traductors literals que l'han precedit i dels quals en critica el seu mètode de traducció. Recordem també l'àmplia difusió entre els humanistes del gènere epistolar i la consciència o dimensió social que apareix dins la literatura en aquesta època.

Crec que cal situar Francesc Alegre en una òrbita molt propera a la de les reflexions humanístiques al voltant de la traducció. Alegre reivindica molts postulats humanistes amb els seus arguments en contra dels detractors.

4.4. Anàlisi estilística de la traducció en prosa de *Les Metamorfosis*

Després de llegir el pròleg d'Alegre és interessant el fet que tradueixi Ovidi en prosa i no en vers, tot i que ell mateix ja hi diu que la mètrica llatina no es pot traduir al català. Quines són les “odorífers flors” a què fa referència i que afirma traduir? Fins a quin punt el barceloní tradueix l'estil de l'original? Per intentar respondre aquesta qüestió, anem a analitzar la retòrica⁴⁶, a tall de mostra, dels primers cinquanta versos de l'original i compararem el text llatí amb el text català per tal de veure fins a quin punt en aquest fragment la traducció conserva la retòrica i l'estil de l'original⁴⁷. Primer compararem la

---

⁴⁶ Seguim Mortara Garavelli (1991) per a l'anàlisi. Segons aquest autor, que segueix la divisió retòrica clàssica, el treball de l'escriptor es pot dividir en cinc parts: *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria* i *pronuntiatio*. La tercera part és la *elocutio* o treball amb el material lingüístic per tal que aquest expressi amb la màxima perfecció i bellesa els arguments i les idees de l'autor. L'*elocutio* conté la teoria de l'*ornatus* —ornament del text—, que es divideix a grans trets entre la *dictio* (les figures retòriques i els *tropoi*) i la *compositio* (el tipus de sintaxi que utilitza l'autor).

⁴⁷ Tal com hem assenyalat en el punt 6.2 no podem assegurar la filiació del manuscrit llatí en mans d'Alegre, que diu conèixer molt bé Ovidi i, per tant, això comporta que fins a un cert punt pot discernir text i glossa. Per altres aspectes com variants de paraules soltes, ja no ens podem agafar a la presumpta vasta cultura d'Ovidi per part del barceloní.

dictio (tropos, figures de pensament i figures de dicció) del poema d'Ovidi⁴⁸ i la traducció d'Alegre i després la seva *compositio* (tipus de composició i tipologia sintàctica dels períodes).

DICTION. Pel que fa als *tropoi* —relació no habitual d'una paraula amb el concepte que designa—, Alegre els conserva tots. La traducció d'aquest tipus de figura, que no desvirtua l'estil resultant ni el força, mostra que el barceloní pretén, com demostrarem més avall, conservar, tot i que en prosa, l'estil d'Ovidi fins a on el català li permeti. Així, conserva la sinècdoke del v. 1, la metàfora del v. 25 i l'al·legoria *in absentia* del v. 11.

“In nova fert **animus** mutatas dicere formas” (v.1)

Perquè desitge lo meu entendre scrivint dir...

“Dissociata locis **concordi pace** ligavit.” (v. 25)

ab concordable pau colloca en lochs separats

“Nec noua crescendo reparabat cornua Phoebe” (v. 11)

ne la luna crexent reomplia los nouells corns

Però hi ha una única excepció. Les antonomàsies de Titan (v.10), Phoebe (v.11) i Amphitrite (v.14), Alegre les tradueix pels noms comuns que designen aquestes divinitats: *Titan* per *sol*, *Phoebe* per *luna* i *Amphitrite* per *mar*. Potser el manuscrit original en mans d'Alegre tenia els noms canviats o potser prefereix referir-s'hi amb noms comuns i no propis, fet que es podria relacionar amb la seva lectura naturalista d'Ovidi.

Pel que fa a la traducció de les figures de dicció —les que afecten a la forma de les paraules—, el barceloní s'aplica amb gust i tècnica al canvi de vers en prosa. Així, tradueix només aquelles figures que resulten belles en català. Les que no queden bé, les modifica. Per això, les sinalefes, ecthlipsis (sobretot amb el so *t*), al·literacions quasi constants amb

---

⁴⁸ Per a fer aquesta anàlisi, tal com hem assenyalat, ens remetrem a l'edició del text llatí de la *Bibliotheca teubneriana* (1977).

diversos sons i les anàstrofes de la preposició⁴⁹ no són —de manera òbvia— traduïdes per Alegre. Tampoc l'anàfora de *nec* dels versos 11 i 12, traduïble al català, però que hauria forçat molt la frase. A més, l'hipèrbaton constant que representa el text d'Ovidi, escrit en vers i en una llengua flexiva, no és conservat per Alegre, sinó que reconstrueix força l'ordre romànic de la frase, tal com es pot apreciar en els fragments de sota.

En canvi, tradueix a mitges el polisíndeton i el paral·lelisme dels versos 10, 11 i 12, mantenint aquella part de l'estil d'Ovidi que resulta bella també en català i modificant allò que resultaria forçat.

“**Nullus** adhuc mundo **praebebat** lumina **Titan**, (v. 10)

Nec nova crescendo **reparabat** cornua **Phoebe**,

Nec circumfuso **pendebat** in aere **tellus**

Ponderibus librata suis,....”

*Negun sol **retia** llum al mon **ne** la luna crexent **reomplia** los nouells corns, Ø la terra egualada ab sos pesos **no penjava** en-lo ayre entrorn della.*

Un altre exemple d'aquesta actitud el trobem en els versos 40 i 41, on hi ha una anadiplosi de la paraula *partim*, que sí que tradueix perquè el català es deixa:

“Quae diversa locis **partim** sorbentur ab ipsa, (v. 40)

In mare perveniunt **partim** campoque recepta”

*“qui en diversos lochs de lur aygua **part** retant a la mar; e **part** ab fi retenent per engrexar los vehins camps..”*

El mateix passa amb els parísons o correlacions sintàctiques dins d'un mateix vers. En el vers 16 n'hi ha un que tradueix fins a on li permet el català, sense forçar. En canvi, al vers 22 n'hi ha un que en català és acceptable i el tradueix completament:

“sic erat **instabilis tellus**, **innabilis unda**,” (v. 16)

“E axí la *terra* **no-s podia habitar** ne consentia la *mar* esser nadada,”

⁴⁹ N'hi ha sis: *prima ab origine* (v.3), *toto in orbe* (v.6), *circumfuso in aere* (v.12), *corpore in uno* (v.18), *spisso ab aere* (v.23), i l'anàstrofa *conuexi et sine pondere caeli* (v.26).

“Nam **caelo** *terras* et **terris** abscidit *undas*” (v. 22)

“seperant *la terra del cel e laygua de-la terra...*”

En la traducció de les *derivationes* —repetició d'un mateix cos lèxic amb un altre morfema— és veu bé aquesta actitud de traduir només les figures de dicció que permet el català. N'hi ha tres: al v.20 entre *pondere* i *pondus*, al v.34 entre *ne* i *non*, i als vv.1-2 entre *mutatas* i *mutastis*. El barceloní no tradueix ni la primera ni la segona ja que serien artificials o incorrectes en català, però sí tradueix la tercera, tot i que, en traduir-la, canvia la *derivatio* per una al·literació, ja que iguala morfològicament les dues paraules:

“In nova fert animus **mutatas** dicere formas (v.1)

Corpora: di, coeptis (nam vos **mutastis** et illa),”

Perquè desitge lo meu entendre scrivint dir de les formes mudades ennovells cossos, vosaltres déus, qui les haveu mudades,...

D'altra banda, i pel que fa a les figures de pensament —les que fan referència al sentit de les paraules—, Alegre en tradueix quasi la seva totalitat, excepte amb les personificacions, on el nostre traductor no es mostra hàbil. Pel que fa a les figures de pensament que amplifiquen una idea les tradueix totes. Són:

- a) Una digressió o ampliació d'una segona idea derivada d'una primera.

“In nova fert animus **mutatas** dicere formas (v.1)

Corpora: di, coeptis (**nam vos mutastis et illa**)”

Perquè desitge lo meu entendre scrivint dir de les formes mudades ennovells cossos, vosaltres déus, qui les haveu mudades,...

- b) Un parèntesi.

“Sic ubi depositam, **quisquis fuit ille deorum**, “ (v. 32)

E axí qualsevol fos dels deus aquel, la descomposta materia...

- c) *Distributio* d'una idea. Des del vers 32 fins al final és tot una figura d'acumulació, que desenvolupa la idea que un déu va ordenar el caos. Explica com ho va fer:

E axí qualsevol fos dels deus aquel, la descomposta materia e soberch pes separa departí en membres, primer aiustant la terra li dona forma rodona [35]

perquè igual a-totes parts se mostras. E d-una part no pesas més que d-altre; e escampa la mar sobre ella, a qui mana que per tempestosos vents se mogues aiustant li que ab ses riberes circuis la gran terra. Mes crexent fontanes, grans lachs e estanys senyhi los rius ab ribes tortes, [40] qui en diuersos lochs de lur aygua part retant a la mar; e part ab fi retenent per engrexar los vehins camps, mana als plans que s-estenguessen a-les vals, que-s mostrassen profundes e cauades, volgué los boschs de fulles se cobrissen; e les muntanyes pedroses en alt se aleuassen; [45] e axí com de la part dreta dues zones sinyen lo cel; e altres tantes a-la part esquerra essent la quinta del mig mes calda de totes; la cura del omnipotent deu ab equal nombre compartí les regions de la terra, de les quals la del mig per gran calor resta desabitada. [50] Les dues estremes cubertes de alta neu no consenten esser palcigades; constituint entre elles e la regio del mig calda dues parts qui ab temperat ayre segur estar permeten sobre la terra.

d) Invocació

“In nova fert animus mutatas dicere formas (v. 1)

Corpora: **di**, coeptis (nam vos mutastis et illa)

Adspirate meis primaque ab origine mundi

Ad mea perpetuum **deducite** tempora carmen.”

Perquè desitge lo meu entendre scrivint dir de les formes mudades ennovells cossos, vosaltres déus, qui les haveu mudades, a favoriu a-mos principis; guiant lo meu scriure que desitge perpetuar e recitar sens reprehensió lo ver de les coses estades del començ del mon fins al present temps.

- e) Les prosopopeies o personificacions. Tal com hem assenyalat és en aquest punt on Alegre es mostra mal traductor. El fragment llatí conté tres personificacions: *umor...* *coercuit* (vv. 30 i 31), que no tradueix; *naturae uultus* (v. 6), que tradueix usant un binomi sinonímic; i *bracchia* (v. 13), que tradueix, tot i que malentenent la concordança de l'adjectiu *longo*, potser perquè aquest tenia un altre morfema, una – *a* d'acusatiu plural neutre, per corrupció del manuscrit en mans d'Alegre o per la seva errada correcció del text ovidià:

“Et pressa est gravitate sua; circumfluis **umor** (v. 30)

Ultima possedit solidumque **coercuit** orbem.”

après la terra carregada del pes de moltes roques scampant lo circumfluent humor sobre lo mon rodo

“Unus erat toto naturae **vultus** in orbe,” (v. 6)

en-tot lo mon, la natura mostra una superfície o cara

“Nec circumfuso pendeat in aere tellus (v. 12)

Ponderibus librata suis, nec **bracchia longo**⁵⁰

marginè terrarum porregerat Amphitrite,”

la terra egualada ab sos pesos no penjava en-lo ayre entrorn della, escampat ne la mar encara estenia los seus larchs braços en los marges de la terra,

Tal com acabem de veure, Alegre tradueix la major part de la *dictio* del text d'Ovidi, exceptuant aquella estretament relacionada amb el gènere de *Les Metamorfosis*, la poesia.

COMPOSITIO. Segons el ritme, Ovidi usa períodes amb *numerus* (mètrica), lligats a l'ús alternat de síl·labes llargues i breus, per tal de crear peus rítmics, que Alegre, tal com ja hem comentat, no tradueix.

Pel que fa a la tipologia dels períodes hi ha un equilibri entre un estil de períodes amb oracions subordinades i amb interdependència semàntica entre versos i un estil solt amb frases breus, més expressives i de contingut complet. Amb tot, hi predomina la subordinació i, en aquest sentit, el fragment ovidià manté una *compositio* de tipus intel·lectual, adreçant l'estil del seu poema més a la raó del receptor que al seu ànim.

Alegre tendeix a subordinar períodes coordinats o juxtaposats en l'original. El text resultant d'Alegre resulta més carregat i amb un estil menys solt. Perd, per tant, expressivitat respecte al text original, tot i que, en conjunt, conserva la naturalesa intel·lectual del text d'Ovidi, adreçant el contingut també més al raonament que no pas a l'emotivitat del lector.

ALTRES. A més a més d'aquests aspectes retòrics que acosten la traducció d'Alegre a les idees humanístiques, el seu text també té altres particularitats que l'allunyen i que són:

- a. Comentar l'original llatí mentre tradueix, com *quem dixere Chaos* (v.7) on afegeix el subjecte i ho tradueix per *qui los antichs anomenaren cahos*.

⁵⁰ Supposem aquí la corrupció d'una *-a* per una *-o* en el manuscrit llatí. És a dir, en comptes de l'adjectiu en ablatiu masculí concordat amb *marginè*, la forma en acustiu plural neutre, concordant amb *bracchia*. Aquest cas concret podria servir per acostar-nos a l'original suposadament barcelonès que tenia Alegre.

- b. Afegir fragments. Tradueix el sintagma *perpetuum carmen* (v.4) per *lo meu scriure que desitge perpetuar e recitar sens reprehensió lo ver de les coses estades*; o *animus* (v.1) per *meu entendre scrivint*.
- c. Pocs cops, segons la traducció, sembla que no entengui el llatí d'Ovidi, tot i que això pot ser degut a la corrupció del manuscrit que tenia. Així:
- “Hanc deus et **melior** litem **natura** diremit” (v.21)
fins que aquesta questio lo alt deu departi; e a la natura dona millor esser.
- d. Llibertat en l'ús dels connectors i de la puntuació. Subordina frases juxtaposades en llatí i introdueix conjuncions a inici de frase. Així, per exemple, afegeix un *Perque* a l'inici del prohemí i un *car* a l'inici del poema. Fixem-nos com en la traducció dels versos 21-23 canvia —i força— la sintaxi ovidiana:

“Hanc deus et melior litem natura diremit; (v. 21)

Nam caelo terras et terris abscidit undas

Et liquidum spisso secreuit ab aere caelum.”

Fins que aquesta questio lo alt deu departi; e a la natura dona millor esser seperant la terra del cel e laygua dela terra lo liquit e moll del espes; e dur; e lo cel del ayre

Aquestes són les característiques principals del *modus operandi* d'Alegre a l'hora de traduir aquest fragment. Si bé el seu català no el situa dins dels corrents intel·lectuals més moderns, s'hi acosta —i molt— amb la seva voluntat i intent de traduir l'estil.

En conclusió, podem afirmar que Alegre és conscient de traduir, i tradueix, a diferència dels seus antecessors, aquelles “odoríferes flors” de què parla.

A nivell teòric però també en la pràctica, Alegre recull la influència humanística de la consciència que una traducció ha de ser un text bell que, tot i ser útil, no pot desvirtuar-se per manca de bellesa en les paraules.

5. EL MESTRE ALEIX DE BARCELONA I LA CORRECCIÓ DE LA TRADUCCIÓ D'ARNAU ESTANYOL DEL *DE REGIMINE PRINCIPUM*, DE GIL DE ROMA⁵¹

5.1. Dades biogràfiques

L'any 1480 el desconegut mestre Aleix de Barcelona va corregir una traducció catalana antiga del *De regimine principum* de Gil de Roma (1245-1316), per tal de realitzar-ne l'edició impresa i adequar el text a “una ideologia de traducció més moderna” (Wittlin 1995:139). Aquesta correcció es pot situar en paral·lel al fenomen de les traduccions múltiples de textos ja traduïts però desfasats.

Segons Maria Toldrà (2006:57), aquest mestre Aleix potser seria “l'Aleix Bambaser que el 1477 obté un privilegi reial per establir un estudi d'arts a la ciutat (Barcelona)⁵²”. Per la seva banda, Wittlin (1995) aventura que Aleix potser era originari de València, ja que en la correcció que fa del text de Gil de Roma hi trobem mots que en aquella època no s'usaven a Barcelona ni eren a la traducció antiga del text. Tal és el cas del canvi que fa del mot *mirall* pel valencià *espill*.

5.2. Els incunables impresos i els manuscrits amb la traducció d'Estanyol

L'antiga traducció havia estat feta cap el 1380 pel frare carmelità Arnau Estanyol i en conservem tres manuscrits (Prats 1982:31):

- a) Biblioteca del seminari de Girona (manuscrit 10), de l'any 1407.
- b) Biblioteca de Catalunya (manuscrit 739), de l'any 1411.
- c) Biblioteca d'El Escorial (manuscrit R.I. 8), de l'any 1430.

Pel que fa a la correcció del mestre Aleix, l'alemany Nicholas Spindeler en va ser l'impressor l'any 1480, a despeses del llibreter Joan Ça Coma. Divuit anys més tard —mentre

---

⁵¹ Afegim a aquesta recerca l'interessant cas de la correcció per a impremta d'un tal mestre Aleix. Aquest estudi és sobretot una recopilació de dades ja estudiades per Wittlin (1995) i per Prats (1983) al voltant del barceloní amb la intenció d'assentar les bases per estudis posteriors.

⁵² Tal com ens ha indicat M. Toldrà, hi ha un document a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (reg. 3839, f.164r-165v), amb data de 28 de setembre de 1491 sobre Aleix Bambaser, en què se l'acusa d'un fet que no es menciona. El seu procurador en el plet és un prevere que, no deixa de ser curiós, es diu Estanyol.

Spindeler⁵³ imprimia a València *El Tirant*—, l'impressor Johan Luschner va reimprimir sense canvis aquesta correcció d'Aleix, pagant-ne els costos el mercader alemany Frank Febrer (Prats 1982: 29), tal com es pot llegir en cadascun dels incunables. L'incunable de 1480 conté el següent *explicit*⁵⁴:

(Imprès) ...en la insigne ciutat de Barcelona per mestre Nicolau Spindeler empremtador a despeses del venerable en Johan Ça Coma venedor de llibres, emendat e corregit per lo reverend mestre Aleix, regint les scoles en dita ciutat, lo segon dia de noembre. Any M.CCCC.LXXX.

L'incunable de 1498, per la seva banda, conté el següent *explicit*:

(Imprès a Barcelona) per Joan Luschner, empremtador. A despeses del honorable Franch Febrer mercader Alemany. Emendat e corregit per lo Reverend mestre Aleix, regint les scoles en dita ciutat. A XXII de octubre. Any M.CCCC.XCVIII

El primer d'aquests incunables es conserva a la Biblioteca Universitària de Barcelona (incunable 489) i el segon a la Biblioteca de Catalunya (CS-CD-21).

Per la seva banda, els manuscrits que contenen la traducció del frare Estanyol contenen al final una introducció i un vocabulari a mode de glossari per explicar el lèxic més difícil de la traducció, sobretot neologismes llatins i grecs. Tal com diu, li van encarregar que fes la traducció mot a mot i per ajudar el lector, tot seguint l'exemple de l'*Art amativa* de Ramon Llull, Estanyol introdueix aquest glossari, estudiat per M. Prats (1982).

Els incunables, en canvi, no contenen el glossari. Potser, com també assenyala M. Prats (ídem), aquests neologismes s'havien divulgat en català al llarg dels cent anys que separen la traducció i la correcció.

5.3. Anàlisi de la correcció feta pel mestre Aleix: una nova traducció

---

⁵³ Segons E. Satué (1996), que cita P. Bohigas (1962), Nicholas Spindeler formava part de la diàspora d'impressors alemanys que es van dedicar a difondre el nou invent de la impremta per tot Europa. Així, el trobem a Barcelona, Tarragona, Tortosa i València amb pocs anys de diferència.

⁵⁴ He tret els dos *explicit* de M. Prats (1982:32).

Però aquesta no és l'única diferència entre ambdós textos. El mestre Aleix “introdueix en la vella traducció centenars de canvis i revisions que ens permeten observar una evolució impressionant en la sensibilitat lingüística catalana, un pas conscient de la llengua medieval a una prosa humanística moderna; un pas que hom ha observat també a França, però tan sols vuitanta anys més tard.” (Wittlin 1995:140). Aleix també introdueix en el text d'Estanyol, intercalant-les, una seixantena de glosses erudites, estudiades per la finesa Kiviharju (1995).

El que ens interessa en aquest treball és la correcció del mestre Aleix de Barcelona, ja que si bé no la podem incloure com a traducció ni com a tractat de traducció, si que s'hi poden percebre les tesis sobre traducció del barceloní, ja que Aleix va tenir al costat la versió llatina del *De regimine principum* mentre realitzava la correcció, tal com crec que demostra Wittlin (1995:141). Per tant, podem considerar en certa mesura el text d'Aleix com un text nou. És una llàstima que Aleix no prologués la seva feina, suposo que pel fet que ell no es considerava traductor del text sinó el seu simple corrector.

El que és realment interessant d'aquest cas és veure els canvis que Aleix introdueix en la seva correcció respecte el manuscrit, ja que ens poden donar dades molt significatives sobre la concepció traductològica de l'època en comparació amb el segle anterior.

D'altra banda, les glosses que he pogut consultar gràcies a l'edició que en va fer la finesa Jukka Kiviharju el 1995, no contenen cap tipus de reflexió al voltant de la traducció. En un primer moment, vaig pensar que potser aquestes glosses deixarien entreveure, ni que fos poc, la teoria d'Aleix al voltant de la traducció.

Per un acostament al text d'Aleix, que he consultat a la Biblioteca Universitària de Barcelona, i la seva comparació amb el text d'Estanyol, remeto a l'estudi de Wittlin (1995) l'anàlisi d'ambdós textos i les conclusions. Segons Wittlin, el mestre Aleix corregeix el text d'Estanyol sobretot a nivell lèxic, centrant-se en:

- a) Abreujaments per concentracions i omissions. Aleix abreuja sistemàticament les repeticions d'Estanyol i fins i tot les repeticions de l'original llatí. Així “massa menjar i massa beure” d'Estanyol queda en “massa menjar i beure” o “frumenta, avena, ordeum et cibaria singula et universa pabula quae possunt deservire ad victum” de Gil de Roma

queda “forment e totes coses que serveixen a vida”. En punts així, Aleix hipercorregeix l’original llatí potser per abaratir els costos d’impressió.

- b) Milloraments estilístics en girs llatinitzants. Aleix substitueix expressions poc elegants de la traducció d’Estanyol per mots més normals. Així “abundare eloquiis” de l’original llatí, traduït per Estanyol “habundar en paraules” és millorat per un “parlar massa” en la correcció del barceloní.
- c) Tractament d’expressions formades de dos derivats d’un mateix mot. Estanyol quan dubta entre dos mots catalans per a la traducció d’un concepte llatí, posa les dues paraules una al costat de l’altra. Aleix n’elimina una, que creu que no es correspon amb el sentit del mot original. Així “benivolus” de l’original és traduït “benvoluntariós o de bona voluntat” per Estanyol. Aleix ho deixa en “de bona voluntat” eliminant el binomi congènere.
- d) Reducció de binomis, tant del text llatí de Gil de Roma com del text d’Estanyol. Aleix també redueix els binomis pleonàstics del text llatí. Així, el “patres ac praedecessores” de l’original, traduït “pares i predecessors” per Estanyol, queda “predecessors” en la correcció d’Aleix. Això es pot deure a dues raons: o bé en aquests casos Aleix no segueix tant l’original o bé pretén també corregir el text de Gil de Roma.
- e) Omissió de la glossa en binomis formats de llatí amb glossa. Estanyol en la nota introductòria al seu glossari declara que “el llatí...és llenguatge perfect” i que “lo llenguatge vulgar...és imperfect, per lo qual hom no pot declarar vocables ne rahons naturals sens multiplicació de paraules”. Per això, davant d’un llatí poc corrent, introdueix binomis, un mot adreçat a “los letrats” i l’altre als “ydiotes”. Aleix corregeix i elimina aquests binomis. Així “consanguinitas” de l’original llatí, traduït per Estanyol “llinatge o consanguinitat o parentiu”, queda “consanguinitat” en el text del barceloní.
- f) Omissió del cultisme en binomis formats de llatí amb glossa. Aleix a vegades, en comptes d’eliminar la glossa, elimina el cultisme. Així “coniugalis” de l’original llatí, traduït per Estanyol “conjugal o matrimonial” és corregit per “matrimonial”.
- g) Omissió d’un dels dos termes en expressions binominals que no contenen llatínismes. Aleix també corregeix binomis que no contenen llatínismes, a vegades suprimint un dels dos vocables i a vegades reemplaçant els dos mots per un de collita pròpia que s’adigui més amb el text llatí. Així “mens” del text de Gil de Roma, traduït per “pensa o enteniment” per Estanyol, queda “enteniment” després de la correcció del mestre Aleix.

O “strepitus” de l’original llatí, traduït “brugit o trepigament” per Estanyol, queda “remor”.

Com acabem de veure, la correcció del mestre Aleix es basa, en gran part, en la supressió de les expressions binominals. La tècnica medieval —pròpia també de Valentí— d’afegir binomis en la traducció era contrària “a l’ideal humanista d’una llengua amb camps semàntics rics i clarament delimitats” (Wittlin 1995: 154). Pensem que el fet que Aleix redueixi el text d’Estanyol pot estar lligat al fet que n’estava preparant la impressió i, per això, va dedicar-se a eliminar-ne tot allò superflu.

L’afany del mestre Aleix mereix un lloc entre els textos d’influència humanística realitzats el segle XV a Barcelona. La voluntat de corregir un text pot demostrar una consciència de rigor filològic. Diu Wittlin (1995: 155):

“La prosa d’Aleix mostra que el pas del català medieval al català modern s’havia acomplert amb èxit al final del segle XV. En circumstàncies socials més favorables hauria pogut desenvolupar-se als Països Catalans no tant un “siglo de oro” eclesiàstico-monàrquic, com un gran “siècle classique” fomentat per l’alta burgesia.”

La precocitat del barceloní, ja que la correcció de binomis sinonímics no es dona a França fins vuitanta anys més tard, demostra l’afinitat d’aquest corrector amb els postulats filològics de l’Humanisme. Tinguem en compte també el seu català clàssic, el rigor filològic que demostra i l’afany de corregir i reconstruir filològicament un text, tal com havien fet els humanistes. Amb tot, la causa d’aquest rigor, potser més lligat a l’ús de la impremta que a una vocació filològica per part d’Aleix, és també un factor a tenir en compte.

6. CONCLUSIONS

Ferran Valentí recull en la seva manera de pensar trets importants de la nova època però no la voluntat de rigor filològic davant del text. Per això, les seves influències són més de caràcter cultural que filològic. En concret, i tot i la quantitat de característiques fortament medievals en la seva persona, les influències humanístiques que recull són:

- a) Traduir un text clàssic trobat i difós per Poggio Bracciolini a inicis del quatrecent i plenament de moda entre els cercles humanistes com a manual de classe.
- b) Plantejar, abans que a la resta d'Europa, la traducció del llatí al català com un mètode per tal d'enaltir els vulgars. Defensa les *tre corone* italianes i els autors en català que l'han precedit, que equipara als clàssics.
- c) Insereix la seva feina de traducció dins la història, tret propi d'una consciència humanística i moderna, segons la qual la història és, en paraules de Ciceró, *lux veritatis*.
- d) No utilitza terminologia completament medieval com *arromançar*, sinó una de més moderna com és *transferir*.
- e) En el seu pròleg troba les fonts dels autors que cita. Diu en quina obra s'han inspirat els diferents autors que anomena.
- f) Pel que fa a la seva pràctica traductora, redueix considerablement els binomis i les glosses respecte de traduccions coetànies de l'obra de Ciceró. Per bé que el seu rigor no arriba a sobresortir i que la seva sintaxi és deutora del llatí, la intenció d'esmenar aquests procediments medievals només es comprèn a través d'una influència humanística en la seva ploma.

Pel que fa a Arnau d'Alfarràs, ens trobem amb un cas completament oposat al de Valentí. Per dir-ho d'alguna manera, no diu d'ell mateix que és modern però el resultat de la seva feina, amb tot, ho és molt més que la del mallorquí. En concret, en les seves obres recull les següents influències:

- a) Té un estil clàssic i depurat en català. La reconstrucció de l'ordre romànic de la frase, la seva sintaxi complexa però perfectament intel·ligible, el refús d'aspectes malsonants en català i l'ús d'una norma ortogràfica són part fonamental de les idees de Bruni.

- b) Declara al pròleg que coneix les tesis sobre la traducció de l'estil però que ell no les seguirà perquè vol donar a la seva traducció un caràcter més profitós que bell. Amb tot, el resultat de la seva traducció és un text bell.
- c) En el seu pròleg realitza una crítica filològica de les traduccions anteriors de la Regla de Sant Benet que recorda, per bé que salvant les distàncies, la crítica de Brunni als que havien traduït abans que ell l'*Ètica* d'Aristòtil.
- d) En el seu pròleg, seguint Sant Jeroni, diu que una traducció ha de tenir sobretot dues característiques: contenir tot el que diu l'original "ab veritat" (recordem el *recte* de Brunni) i seguir l'estil de la llengua d'arribada de tal manera que els que bé sàpiguen la dita llengua, puguin entendre el text, tot conservant la *vis*, l'essència o força, de l'original.
- e) No usa binomis ni glosses a l'hora de traduir.

Anem ara als dos traductors de finals segle XV, els que treballaven amb vistes a imprimir en incunables les seves obres. Alegre i Aleix difereixen molt entre ells. Mentre el treball d'Aleix és eminentment pràctic, sense reflexió al voltant de la traducció, el d'Alegre és fortament teòric en el seu pròleg i epíleg.

Francesc Alegre, el ciutadà barceloní, conté fortes influències humanístiques. Entenc l'evidència que la impremta va portar una modernització del text. En concret, les influències d'Alegre són:

- a) Utilitza el neologisme de Brunni *traduir* i *traducció*. Per aquest fet, el barceloní passa a la història de la llengua catalana per ser el primer en usar-los. És curiós que el primer cop que aparegui en català sigui traduint precisament l'Aretí.
- b) A Palerm havia après grec sota Iacobo della Mirambella, important professor. Mostra d'això és la justificació que fa en el pròleg del nom pel qual ha traduït *Metamorfosis* al català, tot donant l'etimologia perfecta del mot grec i traduint-lo en català.
- c) Al·legoritza i interpreta Ovidi en clau històrica i naturalista, influenciat per Boccaccio i el seu *Genealogiae deorum gentilium*, per bé que també es percep un rerafons moral en la seva interpretació de *Les Metamorfosis* ovidianes.
- d) Prepara la seva traducció per a impremta i en tira 1000 exemplars. El paper de la impremta en la intenció de la seva obra potser no va ser tant decisiu, ja que en la traducció de Brunni, no impresa, hi trobem els mateixos plantejaments teòrics.

- e) Citació constant que una traducció, a més de ser útil, ha de plaure i ser bella. L'analogia entre una traducció i la construcció d'un edifici bell i polit és constant en el barceloní. Així, en el pròleg de la traducció de Brunel·li diu que aquesta satisfarà el delit que té el destinatari de la traducció de llegir l'Aretí i en el pròleg de *Les Transformacions* declara que cal traduir no “dexant la multitud de odoríferes flors ab què lo nostre poeta ornà lo seu scriure”. Tot aquesta concepció estètica de la traducció, més enllà de la utilitat —també present—, és clarament humanista.
- f) La relació que estableix entre el passat clàssic i el seu temps quan diu “als moderns qui volen de lur estudi, scrivint, mostrar fruyt, convé llibres antichs reepilogar e transladar e les altes torres per los antipassats doctors fundades, enmarletar e pintar”. Sembla que Alegre omet a nivell teòric tota l'Edat Mitjana.
- g) La seva traducció és una mostra de modernitat lingüística. Per bé que no està a l'altura de la traducció humanística més pura, respecte dels seus antecessors, realitza un text bell en català. Coneix perfectament Ovidi, i el més important, sap com ha de traduir el poeta de Sulmona per tal d'encaixar el seu estil en català i, tot i que algun cop no se'n surti, el resultat és prou satisfactori.

Finalment, pel que fa al desconegut mestre Aleix de Barcelona, trobem que no té cap intenció de teoritzar al voltant de la traducció. Ell simplement corregeix un text per a impremta, tan a fons que no podem més que considerar la seva correcció com una nova traducció del text de Gil de Roma, més si disposava del text llatí en corregir la vella traducció d'Estanyol.

En concret, les seves influències són:

- a) Correcció i reducció de binomis de tot tipus. Wittlin (1995) fa notar que, en aquest sentit, Aleix va ser un avançat al seu temps.
- b) Aconseguir un estil depurat i un català clàssic gràcies a les seves correccions.
- c) La pretensió d'atenir-se a l'original amb rigor a l'hora de corregir.
- d) Millora estilística de girs llatinitzants de l'antiga traducció catalana d'Estanyol.

En conjunt, trobem el pas des d'una imitació de postulats humanístics, potser sense la seva comprensió total, a mitjan segle XV⁵⁵, cap a una assimilació més completa dels procediments humanístics a finals de segle, juntament amb un augment constant de la llibertat creativa respecte de l'original i una major autonomia del català respecte del llatí.

---

⁵⁵ De fet, Alfarràs no estaria ben bé dins d'aquesta línia. Em refereixo a Valentí.

7. BIBLIOGRAFIA⁵⁶**ALBEREDA, A. M.**

Textos catalans de la Regla de Sant Benet, dins *Catalonia Monastica, II* (Montserrat, 1929), pàg. 9-109.

ALEGRE, F.

Pròleg i epíleg a la traducció de Les Transformacions, dins Duran, E. i Solervicens, J: *Renaixement a la carta*, (Vic, 1996), pàg. 34-42.

ALFARRÀS, A.

Pròleg a la traducció de la Regla de Sant Benet (1457), dins Digna Vallvé [Lola Badia]: *Arnau d'Alfarràs, un bon estilista del segle XV*, dins *El Crotalón. Anuario de Filología Española, I* (Madrid, 1984), pàg. 831-840.

AVENOZA, G.

La traducció de Valerio Máximo del ms. 518 de la Biblioteca de Catalunya (Madrid, 1990)

BADIA, L.

L'Humanisme català": formació i crisi d'un concepte historigràfic, dins *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. (Montserrat, 1980), pàg. 41-70.

[Digna Vallvé] *Arnau d'Alfarràs, un bon estilista del segle XV*, dins *El Crotalón. Anuario de Filología Española, I* (Madrid, 1984), pàg. 831-840.

Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària, dins *Estudi General, 11* (Girona, 1991), pàg. 31-50.

Per la presència d'Ovidi a l'Edat Mitjana catalana, amb notes sobre les traduccions de les "Heroides" i de les "Metamorfosis" al vulgar, dins BADIA: *Tradició i modernitat als segles XIV i XV*, (València/Barcelona, 1993)

La legitimació del discurs literari en vulgar segons Ferran Valentí, dins BADIA i SOLER: *Intel·lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana* (Montserrat, 1994), pàg. 161-184.

BAKER, M.

In other words, a course book on translation (Londres, 1992)

BARAUT, C.

Els manuscrits de l'antiga biblioteca de Montserrat (segles XI-XVIII), dins *Analecta Montserratensia, VIII* (Montserrat, 1954-55)

BARCELÓ, M. i ENSENYAT, G.

---

⁵⁶ He optat per aquest format bibliogràfic ja que amb la multitud de cercadors d'obres a la xarxa resulta redundant realitzar una bibliografia tradicional. Amb aquest format, la bibliografia és més manejable. M'he assegurat que totes les referències es poden trobar ràpidament.

Ferrando Valentí i la seva família (Barcelona, 1996)

BATLLORI, M.

De l'Humanisme i del Renaixement, (València, 1995)

BOHIGAS, P.

El libro español, (Barcelona, 1962)

BROWN, V., CRANZ, F. E. & KRISTELLER, O. P.

Catalogus translationum et commentariorum: mediaeval and renaissance latin translations and commentaries, (Washington D.C., 1960-1992)

BRUNI, L.

De interpretatio recta o *Sobre la traducció correcta*, dins GALLEN (ed.): *L'art de traduir* (Barcelona, 2000), pàg. 52-70.

CICERÓ, M.T.

Les Paradoxes des stoïciens (París, 1971), edició i traducció de Jean Molager.

COROLEU, A.

"Humanismo en España", dins Kraye, J. (ed.): *Introducción al humanismo renacentista*, (Cambridge, 1998)

CRANZ, F. E., KRISTELLER, O. P. & BROWN, V.

Catalogus translationum et commentariorum: mediaeval and renaissance latin translations and commentaries, (Washington D.C., 1960-1992)

DECEMBRIO, A. 1460

Politia litteraria (València, 1996)

DI CAMILLO, O.

El humanismo castellano del siglo XV, (València, 1976)

"Humanism in Spain", dins A. Rabil, ed. (1988, vol. I)

"¿Existe una literatura de oposición en la España de fines de la Edad Media?", dins Rucquoi. A. (ed.): *Genèse médiévale de l'État moderne*, (Niza, 1998)

DURAN, E.

[Directora de projecte] *Repertori de manuscrits catalans, 1474-1610*, (Barcelona, 2003)

Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement, (València, 2004)

DURAN, E. i SOLERVICENS, J.

Renaixement a la carta (Vic, 1996)

FERNÁNDEZ GALLARDO, L.

El humanismo. De Petrarca a Erasmo, (Madrid, 2001)

FOLENA, G.

Volgarizzare e tradurre (Torí, 1994)

FURIÓ CERIOL, F.

Bononia, dins *Obra completa* (València, 1996), pàg. 245-621.

GALLEN, E. (ed.)

L'art de traduir. Reflexions sobre la traducció al llarg de la història (Barcelona, 2000)

GARIN, E.

Opera omnia de Lorenzo Valla (Torí, 1962)

La revolución cultural del Renacimiento (Barcelona, 1981)

Medioevo y Renacimiento (Madrid, 1981)

El hombre del Renacimiento (Madrid, 1990)

GOODMAN, A. & MACKAY, A. (eds.)

The impact of Humanism on Western Europe, (London-New York, Longman, 1990)

GÓMEZ MORENO, A.

“La introducción del Humanismo en España”, dins *Torre de los lujanes*, 26, (1994)

GONZÁLEZ ROLÁN, T. et alii

Humanismo y teoría de la traducción en España e Italia en la primera mitad del siglo XV. Edición y estudio de la Controversia Alphonsiana, (Madrid, 2000)

HILLGARTH, J. N.

Readers and books in Majorica: 1229-1550 (París, 1991)

KIVIHARJU, J.

Las glosas del Mestre Aleix de Barcelona en su edición catalana del De regimine principum de Egidio Romano y su versión navarroaragonesa (Helsinki, 1995)

KRISTELLER, P. O.

El pensamiento renacentista y sus fuentes (Mèxic, 1982)

KRISTELLER, O. P., BROWN, V. & CRANZ, F. E.

Catalogus translationum et commentariorum: mediaeval and renaissance latin translations and commentaries, (Washington D.C., 1960-1992)

LAFARGA, F. i PEGENAUTE, L.

Historia de la traducción en España (Salamanca, 2004)

LAWRENCE,

“Humanism in the Iberian Península”, dins A. Goodmann & Mackay, eds. (1990)

LLUCH, M.

Editar el "Jugurta" català del segle XIV: un plantejament metodològic, dins *Cultura Neolatina*, núm 64, 3-4, (Roma, 2004), pag. 559-593.

MANN, T.

Orígenes del Humanismo, dins KRAYE, J.(ed.): *Introducción al humanismo renacentista* (Madrid, 1998), pàg. 19-39.

MARAVALL, J. A.

"El prehumanismo del siglo XV", dins *Antiguos y modernos: la idea de progreso en el desarrollo inicial de una sociedad*, (Madrid, 1966).

"El pre-Renacimiento del siglo XV", dins García de la Concha, ed.: *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, (Salamanca, 1983)

MARTÍNEZ, T.

Una aproximació a les traduccions peninsulars de les Epistulae ad Lucilium. La doble traducció catalana, dins el seu *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l'època medieval* (Montserrat, 1998), pàg. 23-53.

MEDINA, J.

Ciceró a les terres catalanes. Segles XIII-XVI, dins *Faventia* 24/1 (UAB, 2002)

MIQUEL i PLANAS, R (ed.)

Libre anomenat Valeri Màxim, dels dits y fets memorables. 2 vols. Biblioteca catalana (Barcelona, 1914)

MIQUEL i ROSSELL, F.

Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona, III, 1001-1500 (Madrid, 1961), pàg. 495-496.

MOLAGER, J.

Les Paradoxes des stoïciens (París, 1971), traducció i edició del text de Ciceró dins "Les belles lettres".

MORATÓ i THOMÀS, J. M.

Traducció de les Paradoxa de Ciceró. Parlament al Gran e General Consell (Barcelona, 1959), edició de la traducció de Ciceró feta per Ferran Valentí.

El humanista Micer Ferrando Valentí "doctor egregi de la ciutat de Malorques", resum de tesi doctoral del 1955, (Universitat de Barcelona, 1971).

MORRÀS, M.

"Una cuestión disputada; viejas y nuevas formas en el siglo XV (A propósito de un opúsculo inédito de Rodrigo Sánchez de Arévalo y Alfonso de Cartagena)", dins *Atalaya*, 7, (1996).

"El texto en su laberinto: Para la edición de las traducciones medievales", dins *La Corónica*, 30.4, (2002)

MORTARA GARAVELLI, B.

Manual de retórica (Madrid, 1991).

NADAL, J. M. i PRATS, M.

Història de la llengua catalana. 2. El segle XV (Barcelona, 1996)

OVIDI, P.

Metamorphoses, (Leipzig, 1977), edició de William S. Anderson dins la “Bibliotheca Teubneriana”.

Les Metamorfosis, (Barcelona, 1929), edició de A. M. Saavedra i A. M. Trepal dins l'editorial “Bernat Metge”.

PAU, J.

Obres, edició de Vilallonga, M. (Barcelona, 1986)

PRATS, M.

Un vocabulari català a la versió del De Regimine Principum de Gil de Roma, dins *Actes del sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Montserrat, 1982)

PROJECTE BOSCAN

Catálogo de las traducciones españolas de obras literarias (hasta 1939), [en línia] <<http://www.ub.edu/boscan>>, [10/12/2006].

PUJOL, J.

Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle XV, dins *Quaderns. Revista de traducció* 7, (UAB, 2002)

Traducciones y cambio cultural entre los siglos XIII y XV, dins Lafarga-Pegenaute (eds.) *Historia de la traducción en España*, (Salamanca, 2004)

RABIL, A. (ed.)

Renaissance Humanism: Foundations, Forms, and Legacy, (Filadelfia, 1988, 3 vols.)

RIERA I SANS, J.

“Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV”, dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua catalana*, (València, 1986), vol. 8, pàg. 699-709.

RICO, F.

Nebrija frente a los bárbaros (Salamanca, 1978)

Historia y crítica de la literatura española, II. Siglos de oro: Renacimiento, (Barcelona, 1980)

Petrarca y el “Humanismo catalán”, dins *Actes del sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Montserrat, 1982), pàg. 257-291.

El sueño del humanismo: de Petrarca a Erasmo (Madrid, 1993)

RIQUER, M.

Humanisme català (Barcelona, 1934)

Humanisme i decadència en les lletres catalanes (Barcelona, 1934), dins *Revista de Catalaunya*, núm. 14, pàg. 249-264.

RONNICK, M. V.

Cicero's "Paradoxa Stoicorum": a Commentary, and Interpretation and a Study of Its Influence, (Frankfurt, 1991)

ROUND, N. G.

"Renaissance Culture and its Opponents in Fifteenth Century Castile", dins *Modern Language Review*, núm. 57, (1962)

RUBIÓ i BALAGUER, J.

De l'Edat Mitjana al Renaixement. Figures literàries de Catalunya i València (Barcelona, 1949)

Humanisme i Renaixement (Montserrat, 1990)

RUBIÓ i LLUCH, A.

El Renacimiento clásico en la literatura catalana (Barcelona, 1889)

Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català dins EUC, X (Bcn, 1919), pàg. 1-117.

RUSSELL, P.

"Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV", dins *Temas de la Celestina y otros estudios: del Cid al Quijote*, (Barcelona, 1978)

Traducciones i traductores en la península ibérica (1400-1550), (Bellaterra, 1985)

SAAVEDRA, A. M. & TREPAT, A. M.

Les Metamorfosis d'Ovidi, introducció, traducció i notes dins *Fundació Bernat Metge*, (Barcelona, 1929)

SANT JERONI

Epistula ad Pammachium o Carta a Pammaqui, dins GALLEN (ed.): *L'art de traduir* (Barcelona, 2000), pàg. 30-47.

SATUÉ, E.

El disseny de llibres del passat, del present i, tal vegada, del futur. La petjada d'Aldo Manuzio, (Vic, 1996)

SERÉS, G.

La traducción en Italia y España durante el siglo XV: la "Iliada en romance" y su contexto cultural, (Salamanca, 1997)

SOLERVICENS, J.

Traducciones catalanas en la edad moderna, dins Lafarga, F. & Pegenaute, L. *Historia de la traducción en España*, (Salamanca, 2004)

SORBELLI, A.

“Liber secretus iuris caesarei” dell’Università di Bologna, (Bologna, 1942), pàg. 150.

TOLDRÀ, M.

Regiment de prínceps, 1407, traducció d’Arnau d’Estanyol, dins *El bisbe Margarit i la seva època: catàleg de l’exposició* (Girona, 2006)

TOURY, G.

Translation: a cultural-semiotic perspective, dins *Encyclopedic dictionary of semiotics* (Berlín, 1986)

TURRÓ, J.

“Officium poetae est fingere”: Francesc Alegre i la *Faula de Neptuno i Diana*, dins BADIA, L. i SOLER, A: *Intel·lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana* (Montserrat, 1994), pàg. 221-241.

VALENTÍ, F.

Traducció de les Paradoxa de Ciceró. Parlament al Gran e General Consell, edició de Morató Thomàs, J. M. (Barcelona, 1959)

VALLA, L.

Elegantiae linguae latinae (Venècia, 1471), impresa per N, Jenson.

Opera omnia (Torí, 1962), edició a càrrec de Garin, E.

VILALLONGA, M.

Jeroni Pau. Obres (Barcelona, 1986)

Una mostra de la poesia llatina quatrecentista als Països Catalans, dins *Estudi General*, 11 (Girona, 1991)

La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic (Montserrat, 1993)

Humanisme català, dins *Estudi General*, 21 (Girona, 2001), pàg. 475-488.

VIVES, J. LL.

Fabula de homine (1518), edició de MAYANS, G: *Opera omnia, vol. IV* (València, 1782), pàgs. 3-8.

WITTLIN, C.

De la traducció literal a la traducció literària, (València/Barcelona, 1995)

YNDURÁIN, D.

Humanismo y Renacimiento en España, (Madrid, 1994)

ÍNDIX

1. Presentació, 1
2. Ferran Valentí i la traducció de les *Paradoxa stoicorum* de Ciceró (1450), 7
  - 2.1. Biografia, 7
  - 2.2. El manuscrit de la traducció i els manuscrits de l'original, 8
  - 2.3. Anàlisi del pròleg de Ferran Valentí: la seva concepció teòrica de la traducció, pàgina 11
  - 2.4. Anàlisi de la traducció del Proemi a les Paradoxa: la pràctica traductora en Valentí, 15
3. Arnau d'Alfarràs i la traducció de *La Regla de Sant Benet* (1457), 18
  - 3.1. Biografia, 18
  - 3.2. Els manuscrits conservats de la traducció i l'original llatí, 18
  - 3.3. Anàlisi del pròleg d'Arnau d'Alfarràs: la seva concepció teòrica de la traducció, pàgina 19
  - 3.4. Anàlisi de la traducció del pròleg de La regla, 22
4. Francesc Alegre i la traducció de *Les Metamorfosis* d'Ovidi, 25
  - 4.1. Biografia, 25
  - 4.2. Els incunables amb la traducció i el manuscrit original en llatí, 26
  - 4.3. Anàlisi del pròleg i l'epíleg d'Alegre a *Les Transformacions*, 28
  - 4.4. Anàlisi estilística de la traducció d'Alegre en prosa de *Les Metamorfosis*, 33
5. Aleix i la correcció de la traducció d'Arnau Estanyol del *De regimine principum*, de Gil de Roma, 40
  - 5.1. Dades biogràfiques, 40
  - 5.2. Els incunables impresos i els manuscrits de la traducció d'Estanyol, 40
  - 5.3. Anàlisi de la correcció feta pel mestre Aleix: una nova traducció, 42
6. Conclusions, 45
7. Bibliografia, 49